

1925 чылдың август
11-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 57
(18790)

2016 чылдың
май 24
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

МУЗЕЙГЕ ДҮН

Өрүкчүлөргө экспонаттарны көрүп турары.

өөлгү үеде бүгү делегейде
ыл апарган «Музей дүн» деп
яны бүгү делегейниң музейле-
е эрттирери чаңчыл апарган.
иң республиканың найысыла-
ашак ындыг байырлал майның
ен 21 дүнезинче Тываның Ал-
Маадыр аттыг национал музе-
ам 6 дугаар чыл болуп эрткен.
елегейниң музейлер хүнүнүн
үзүндө азы бичии соонда чыл-
аңгыс катап болур бо солун
егниң эң-не кол сорулгасы —
ун, аныяктарның музейлерже
ургалын оттуруп, ынаар хөйү-
хаара тудары болур. Ол со-
байырлалдың эгезин Тываның
хөгжүм оркестриниң солун
эрти-биле кежээкиниң 7 шакта
ээн.

Музей дүнү» деп солун ба-
алды көөр дээш келген чүс-чүс
лчылар болгаш ооң аалчы-

лары музейниң чанынга чыгып
келирге, ооң байырлыг ажыдыш-
кынында Кызыл хоорайның Төлзэ-
лекчилер хуралының даргазы Д.И.
Оюн, республиканың культура
ямызының оралакчы сайыды
В.Н.Лапшакова болгаш музейниң
ажылдакчылары байыр чедиргеш,
оларны музейге кирерин чалаан.

Аңаа келген улустун хөй бол-
ганы-биле музейниң бирги, ийги,
үшкү каъттарында делгеттинген
солун экспонаттарны аныяктар, чон
дораан-на үглей берген. Оларның
аразында музейниң архивинде
шыгжаттынып, кадагалаттынып чы-
дар моон мурнунда делгеттинмейн
турган эт-херекселдерни хөйү-биле
делгеп салган.

Тывага даш векте чурттап
чораан чоннун даштан, сөөктен
кылган ок-чепсээнден эгелээш,
амгы үениң солун экспонаттарына

чедир хөй дериг-херекселдерни
чон улуг сонуграл-биле магадан
көргөннер.

Музейниң 3-кү каъдының кино
залына «Ак-көк хемниң кижиле-
ри» деп кинога кол маадырларның
бирээзиниң омур-хевирин ойнаан
Россия Федерациязының алдар-
лыг артизи Сиин-оол Лакпаевич
Оюн аңаа канчаар тырттырганына
доктаап, солун сактышкыннары-
биле үлешкен.

Тыва Арат Республиканың тур-
густунганындан бээр 95 чыл болур
оюнга тураскааткан бүдүн улуг
өрээл ишти делгелгени кылганы
кончуг солун. Аңаа чон, аныяктар
хөйү-биле чыгып келгеш, чаңгыс
чер-чурттугларының, өгбелериниң
эрткен амыдыралы-биле тода та-
нышканнар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруу.

Хүннүн медээлери

СЕРГЕЙ ШОЙГУГА БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Бо чылдың май 21-де РФ-тиң камгалал сайыды
Сергей Шойгу төрүттүнген хүнүн демдеглээн.

Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бир ду-
гаарында байыр чедирген. Ол бодунуң блогунга мынча
деп бижээн: «Кандыг-даа ажил-херекти эң эки шынар-
лыг кылдыр күүседир чоруу-биле ол улусту магададып
турар. Чоокта чаа ОБЯ-га ындыг турган, бо хүнде
— Россияның шерин чаартып тур. Ол дээрге салым-
чаяан-дыр. Ооң ада-иези эки шынарларны: шынчы
чорукту, экииргек сеткилди, боду болгаш өскелер
дээш бедик харысалганы аңаа хевирлээн. А чогу
бодунуң ажил-мергежилин, бодунуң оруун ол боду
тып алган, шыдамык болгаш хүн бүрү күш-ажыл-биле
чедип алган дээрзин билир мен. Ол дыштанып хөглээр
деп чүве билбес, ажил-ишти шак-минута-биле санап
кылыр кижиге. Төрүттүнген хүнүңер-биле, хүндүлүг Сер-
гей Күжүгетович! Бодап алган ажил-херектериңерге
Силерниң күчү-күжүңер чедер болзун!»

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтызындан.

БАШ УДУР БАДЫЛААШКЫН ЭРТКЕН

Улуг-хүнде 20 шакта 37 саналга участоктары
эжиктерин хаапкан — «Чаңгыс демниг Россия» пар-
тиязының баш удур бадылаашкыннары доозулган.

Баштайгы медээлерден алырга, соңгукчуларның
ниити санының 13 хуузу кээп бадылаан. Регионнун
организастыг комитетиниң дыңнатканын езугаар алыр-
га, праймеризке (баш удур бадылаашкыннарга) кол
принциптер — чижилгелиг чорук, ажык-чарлыг болуру
сагыттыганын. Республикага 27 муң бюллетень келгенин
демдеглээр апар, 24247 соңгукчу бадылаан.

Тываның найысылалына соңгааннарның саны
республиканың ортумаа көргүзүүндөн бичии куду —
9,97 хуу болган. Кызылга ажыттыганын 10 участкага 9350
бюллетень кирген. Баш удур бадылаашкынга 6741 кижиге
киришкен.

Праймеризке киржири-биле дараазында 7 кижиге
бүрүткеткенин сагындыраал: Албан медицина камгала-
дылгазының девискээр фондузунуң даргазы Вера Хо-
валыговна Анай-оол, Дээди Хуралдың депутаты Виктор
Григорьевич Глухов, «Ру Мьюзик» КХН-ниң директору
Владислав Владимирович Каң-оол, ТКК удуртукчунуң
оралакчызы Константин Сергеевич Мазуревский, ИХЯ-
ның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Марат-оол Ида-
мович Ондар, «Т2-Мобайл» КХН-ниң менеджери Станис-
лав Александрович Оюн, Күрдума депутаты Лариса
Күжүгетовна Шойгу.

Бадылаашкыннар рейтинг үндүрери-биле эрткен,
ынчангаш каш-даа кандидат дээш бадылап болур. Ындыг
хемчээлди баш удур бадылаашкыннар бүгү чуртта бир
дугаар болуп турар, ону хоойлу-биле эвес, дүрүм болгаш
регламент-биле башкарган дээрзин партияның регион
салбыры демдеглээн.

Баш бурунгаар бадылаашкынга Лариса Шойгу 78,92
хууну, Константин Мазуревский — 52,27, Вера Анай-оол —
5,33, Виктор Глухов — 4,61, Станислав Оюн — 4,52, Ма-
рат-оол Ондар — 4,42, Владислав Каң-оол — 3,32 хууну
алганнар.

Регион комитетиниң кежигүннери баш удур бады-
лаашкыннарның түңнелдериниң талазы-биле тус черниң
МИЧ-леринге парлалга конференциязын дүүн эрттирген.

Сөөлгү түңнелдерни саналга комиссиязы учас-
тардан протоколдарның боттарын алган соонда, май 24-
25-те үндүрер. Ынчан регионнун саналга комиссиязының
түңнел хуралы болур.

Соңгукчуларның хөй деткимчезин алган киржикчилер
сентябрьда болур соңгулдаларга партияның кандидат-
тары кылдыр депшиттирер.

«ЧДР»-ниң регион салбыры.

КЫШТАГ ТУДУУ ЭГЕЛЭЭН

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп губернатор төлөвилелинче Барыин-Хемчик кожуунун 8 сумуздан 8 аныяк өг-бүлө 2016 чылдың январь эгезинде-ле бүгү чон хуралына шилиттинип бадилаттыган. Ук төлөвилелче кирген аныяктарның бирээзи, Хөндөлөң сумузуун девискээринде, Чыгаан-Сайыр-Аксында кыштаг тудуп эгелээн кайызы-даа 22 харлыг аныяктар Алаш Александрович биле Кара-кыс Владимировна Серээлерниң амгы үеде байдалын кожуунда көдээ ажил-агый эргелелинде төлөвилелдер талазы-биле ажил чорудар специалист А.А.Саая-биле кады сонургап четтивис.

Кажаа биле бажың ыяжыңа 170 куб.метр ыяшты чигелделиг кезип алырын кожуунун ыяш ажил-агый чөпшээрээн. Аныяктар ада-иези болгаш төрелдери-биле демнешип алгаш, чөпшээрелдиг ыяжын Белдир-Каыттан апрель 20-де кезип эгелээнер. Оларга чеде берген хүнүвүсте кажааның чагыларын тургузуп алган турлар.

«Демниг сааскан төвө тудуп чиир» дээр. Ыо аал-аймактың кежигүннериниң ажилдап турарын кижик көөргө, демниг, шалыпкын деп чүвезин. Алаштың ачазы Александр Серээ, улуг акызы Андис, чөстөзи Арсен Ооржак, даайы Эзир-оол Хомушкү база бир төрөл акызы Геннадий Күжүгет

олар тус-тузунда чай-хос-даа чок, бирээзи чүдүк чонган, чамдыктары чагыларны тургускан турлар. «Тайгадан кезип эккелген ыяштың чөвүрээзин чонарыңа элээн хөй үе чарыттынар-дыр, чагылар тургустунганда, кажааның ыяштарын кири салыры саадава, май 20-ге чедир доозуптар бис» — деп, Алаш Серээ тайылбырлады.

Ийе, мындыг демниг ажилдап турар улус ол хире хуусаада кажааны тудуп доозуптарынга чигзиниг турбас. Оон соонда бажыңны тудуп кириптерлер. Аңаа немей сизген кажаазы, сери база тудар. Манзаны боттарының пилорамазынга дилип алганнар. Кажаага 200 муң, бажыңга 150 муң, хой садып алырынга 700 муң рубль көрдүнгөн. Тудугуларның машина-техниказы-даа четчир, тайгадан ыяш сөөртүр «ГАЗ-53», «УАЗ-469», «УАЗ-452», хоорай кирер даштыкы чиик машиназы өдөктө белен турар. «ГАЗ-53»-тү тооруктап тургаш, садып алган дээрзин Алаш меңээ чугаалады. Өг-бүлениң оолдары черле ажилчын, кежээ дээрзи моон илдең.

Кыштагны кылып доозупкаш, Алаш биле Кара-кыс Серээлер июль айда акшазы шилчии бээрле, Хөндөлөң сумузуун «Муңчу» малчыны Юрий Күжүгеттен хойну садып алырын дугуржуп алганнар.

Светлана ООРЖАК.

Авторнун тырттырган чуруу.

АРГА-АРЫГГА ӨРТ БОЛДУРБАС

Май 20-де ТР-де Онза байдалдар яамызының кол эргелелинде республика девискээринде арга-арыг болгаш хову-шөл өрттерин баш бурунгаар болдурбас дээш, профилактиктиг хемчеглерни чорударыңа база өрттерни өөскүткен буруулуг кижилерге хемчеглерни оона-рынга хамаарышкан парлалга конференциязы болуп эрткен. Аңаа ТР-де ОБЯ-ның кол эргелелинч начальнигиниң оралакчызы Александр Байыр-оол, ТР-ниң Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетиниң килдис начальниги Михаил Середкин болгаш ИХЯ-ның оперативтиг бөлүүнүн улуг инспектору, полицияның майору Орлан Ооржак киришкен.

Амгы үеде арга-арыгга өртке удур чарлаттынган онза режимни июнь 5-ке чедир узаткан. Май 20-ниң байдалы-биле алырга, өрттенип-хып чыдар арга-арыг чок. Өрт айыылдыг сезоннун эгезинден тура республика иштинде 29 арга-арыг өрттери бүртүктеттинген, оларның 23-ү кижилерниң буруузу-биле болган, 21 өрттерни ол-ла дораан өжүргөн, а артканнары ийи ду-

гаар хонуунда өжүрттүнгөн. Бо чылын өртке удур баш бурунгаар ап чоруттунган хемчеглерниң түңнелинде өрттерге алыскан шөлдерниң хемчээли эрткен 2015 чылга деңгээрге, барык 100 хире катап кызырылган.

ТР-де ОБЯ-ның кол эргелелинч начальнигиниң оралакчызы Александр Байыр-оолдун чугаазы-биле алырга, өрттерниң хөй кезии кижилерниң буруузу-биле болуп турар. Бо айтырыгга хамаарышкан билдиришкinner хайгаарал чорудар девискээр салбырларынче кирген. Бир хамаатыга кеземче херээн оттурган, 16 херектерниң хыналдазын чорудуп турар.

Чоруттунган хыналдаларның түңнели-биле бо чылдың апрель 13-те Таңды кожуунда Сосновка суурнун мурунуу-чөөн талазында 40 км черде 10 га шөлдүн өрттенигенине буруулуг хамаатыга кеземче херээн оттурган. Ук хамаатының арга-арыг фондузунга чедирген когаралы 30 муң рубль. Бо дээрже республика девискээринде 2016 чылда өртке удур онза чурум чарлаттынган үеде бир дугаар отуртунган кеземче херээ болган.

Оон аңгыда чурттакчылерге кургак сизген азы өрттеткеш, өрт өөскүткен килдис административтиг хемчеглерни, торгаалды оонаар.

ИХЯ-ның оперативтиг бөлүүнүн улуг инспектору Орлан Ооржак полицияның участка төлээлери 76 административтиг протоколду тургусканын өрттер өөскүткенине буруу хамаатыларга 4 муңдан 5 муң рубль хемчээлдиг; эрге-дүжүм кижилерге 20 муңдан 50 муң чедир; юридиктиг алыс черлеринге 300 муңдан 500 рубль чедир административтиг торгаалдарны оонаар дээр дыңнаткан.

Парлалга конференциязы киржикчилери профилактиктиг хыналдаларның түңнелин өртке удур чурум-дүрүм хандыкчыларын тодарадып чыгар талазы-биле хемчеглерни чорудар, республика чурттакчыларыңа арга-арыг хову-шөл өрттерин баш бурунгаар болдурбазының дугайында суртаал ажилыңа даа күштелдирип чорудар түңнелди үндүргөн.

Көк-кыс ООРЖАК.

«ТЫВАНЫҢ ЫДЫКТЫГ ЧЕРЛЕРИН ЭРГИЙ»

Май 18-те Тыва үндезин культура төвүнүн хуралдаар залында аныяктарның болгаш школачыларның «Тываның ыдыктыг черлерин эргий» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Ону Тываның Камбылама эргелели, республиканың «Энерел» фондузу база ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы организастап эрттирген. Аңаа Тес-Хем кожуунун Чыргаланды, Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга, Кызыл кожуунун Элегес-Аксы, Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая база Кызыл хоорайның №14, Чадаананың №2 ортумак школаларындан ниитизи-биле 15 өөреникчи киришкен.

Конференцияның кол сорулгазы — аныяк-өскенге Тыва чуртунун ыдыктыг черлерин (хүрээлер, субурганнар, аржааннар, арт-сыннар...), төөгүзүн, чаагай чаңчылдарын, тыва дылын эки билдирер, оларны камгалап кадагалаары база эки суртаалдаары.

«Энерел» фондузунун удуртукчузу, медицина эртемнериниң кандидаты Анета Ооржак. 2006

чылда тургустунган фонд социал байдалы нарын өг-бүлелерниң ажи-төлүңгө деткимче акцияларын чорудар, хүрээлер, субурганнар база мани-хүртү тударыңа янзы-бүрү марафоннар, конкурстар, концерттер, делгелгелер организастаар, сарыг шажыңа хамаарышкан хемчеглерге, номнар парладырыңа деткимче көргүзөр буянныг ажилды чорудуп турар. Эрткен чылын бир дугаар эрттирген конференцияга кожууннарда 10 хире уруг киришкен турган, бо чылын киржикчилер саны өскөн, ынчангаш мындыг конференцияларны чыл санында эрттирер деп шийтпирлеп алганын Анета Шериг-ооловна дыңнаткан.

Тес-Хем кожуунун Чыргаланды сумузуун уругларының тыва национал идик-хептиг келгени онзагай болган. Ылаңгыя 5 класс Оргадай Балдаңның Тывага турган улуг хүрээлерниң бирээзи Самагалдай хүрээзиниң төөгүзүн, кырган өгбөзи Каң хелиң ламаның дугайында слайдыга фото-чуруктарын көргүспүшөөн илеткээни онзагай болган. Чадаанадан Юлия Ламажыктың Үстүү-Хүрээ дуга-

йында илеткели чедингир, солү

Конференцияның түңнелин Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тай ортумак школазының 9-ку классчызы Саглай Ондар «Арапты Ондар кешпиниң амыдыралы база ажил-чорудулгазы» деген илеткели-биле бирги черге төлөткөн болган (удуртукчузу Берз Кан-ооловна Ондар). Тес-Хем кожуунун Чыргаланды ортумак школазының 5-ки классчызы Бүдел Шойдак «Хүндүлүг лам башкывыс Иргит Топчут Дову Кур-Чалаңның салым-чолу» деген илеткели дээш 2-ги черни ээлээ (удуртукчузу Уран Делгер-ооловна Эртине). Үшкүзүңгө Чөөн-Хемчиктин Чыргакы ортумак школазының 9-ку классчызы Начын-Белек Донгак төлөткөн болган (удуртукчузу Оксана Балмаовна Хен-оол).

Конференцияның киржикчилери дараазында хүнде ыдыкты черлерге, Шамбалыда Чараш кыштаг деп черде «Будданың изиинче», Чагытай хөлдүн эриинде «Сангье Чолинг» хүрээзинче четкеннер.

Алдынай СОЯН.

«АЯННЫҢ» АЪШ-ЧЕМИ АМДАННЫГ-ЛА...

Бай-Тайга кожуунда бичии кафе шайлаарактар хөй. Оларның бирээзи «Аян» аттыг кафе бо чылын 10 чыл бооп турар. Ырак-чооктан келген аалчыларны, сумулардан келген чонну база кожуунун албан черлериниң ажилдакчыларын чээлиге-даа ашкарар-чөмгөрүп, ачы-дузанын чедирип турар. Ук кафениң удуртукчузу уран-шевер башкы, ава, кырган-ава Вера Ооржаквна Бады.

1970 чылда ол Тээлиниң амыдырал-хандырылга комбинатында быжыкчылап, даараныкчылап ажилдаан. Бадылар кожуунда үлөгерлиг өг-бүлө, беш оолдарлыг, өөнүң ээзи «алдын холдуг» чолаачы, өскүс-чавыс чуржааттарының ынак улуг чөстөзи Чкалов Иргитович (амгы үеде ол аравыста чок). Улуг оглу Адыгжы, керни Айлаң башкы эртемниг, кунчуун дөзөп, «Мергежил» өөредилге-бүдүрүлгө комбинатында ажилдап чоруур, дөрт уруглуг. Ийи дугаар оглу кожуун чагырга черинде үр үеде чолаачы, өөнүң ишти Чейнеш В.Б. Кара-Сал аттыг школада

тыва дыл болгаш чогаал башкызы, ийи уруглуг. Үш дугаар оглу Аян Москва хоорайда орук чериниң оралакчы даргазы, чаптанчыг керни Аржаана ол-ла хоорайда улуг эмчи, олар үш ажи-төлдүг. Улуг хоорайда шаңнал-макталдыг, ат-алдарлыг тыва чоннун адын сыкпайн, кызымаккай чурттап чоруур. Дөрт дугаар оглу Аркадий база-ла Кызыл хоорайда орук черинде, өөнүң ишти Кара-Кат-биле бир уруглуг. Беш дугаар хеймер оглу Алдын-Херел биле керни Чодураа ийи уруглуг. Ниитизи-биле он үш уйнуктарлыг, ажи-төлүнүң ажи-төлүн азырап, карактап чоруур кырган-ава. Улуг уйнуу «Бай-Тайганың даңгыназы» база хөй санныг республика чергелиг мөөрейлерниң тиилекчизи.

Вера Ооржаквна бичии-даа анаа олурбас кижик. Амданныг чөм кылырын-дан аңгыда даараныр, аргыттынар, улуг-биче чоннун чагыг-дилээн кылып, янзы-бүрү хептерин быжып, даарап хүнээт. Мөөрейлерге уйнуктарын кириштирип, чараш хептерин даарап кедирер, өөредир.

Куда-дою болур дээр аныяктарның каас-көя кедер хевин хондур-дүндүр даарап бээр, чүге дизе чамдык кижилер хүнүнде-даа миннип, диленип келир, оларны кажан-даа хомудатпас.

«Аян» кафезиниң ажилдакчы үш кыстары магалыг-ла, кожуунга байырлалдар үезинде манчы-хуужуурун кылып алгаш, чонга садып-саарар, ажилгыр, кежээ кыстар чүве. Оон аңгыда улуг назылыг 80-90 харлыг энелерниң болгаш төрүттүнгөн чаштарын байырлалдарын чон аңаа эрттирери чаңчылчаан. Улуг кафелерге байырлал эрттирерге, дааш-шимээнниг, музыказы каңгыраан, чамдык ырак-чоокта чурттап чоруур төрелдер, ылаңгыя улуг назылыг кижилер ыдыг кафелерге чугаалажып шыдава, кайгаттынып алган, көржүп олургулаар, чүгле аныяктар дазырадыр теп кежээлээр боор чүве чораан.

А бо «Аян» кафезинге кижик бажыңыңа дег сеткилин ханызындан төрелдери-биле чугаалажып, өөрүшкү-мунгаралын үлежип, хөөрежип, хөглөп алыр. Чонга

ажыктыг чүүл кылып чоруур буянныг кафениң ээзи Вера Ооржаквна кожуун чонунга ажилчын олуттарны тургузуп, кызымаккай ажилдап чоруур. «Аянның» повар, чараш кыстары Чойганмаа Хертек, Айлаңмаа Сарыг-оол, Галина Салчак олар-биле төрелдер дег чоок харылзаалыг. Ажилыңа бердинген, холу чөмзиг, амыдыралчы, кезээде хүлүмзүрүп алган чоруур, кежээ ажилдакчыларын Вера Ооржаквна үргүлчү мактап, деткип чоруур.

Кожуунууста сумулардан болгаш кожа кожууннарда ажилдакчылар өскөп-бадып кээп, ажилдап чоруур кижилер көвей. Олар бо кафеден чөмненип, четтиргенин илередип чоруур өөрүнчүт. Хоойлу езугаар шупту документилери бүртүктеттинген, арыг-силигни үргүлчү тудуп турар.

Вера Ооржаквна — оолдарының, кезээттериниң чоргааралы, чонунга үлөгерин көргүзүп чоруур, хүндүткелдиг башкы.

Шөңнө КУУЖААН.

Тээли суур.

САРЛЫК МАЛДЫҢ ДОКТОРУ

Чылдар болгаш кижилер

Михаил Көже.
70 чылдарның эгези.

Сарлык — тываларның азы-
естүрүп чоруур малының
база бир онзагай
төөгүлүг, уктуг мал. Ооң
овур-хевир, өң-чүзүңү
чаңгыс аай эвес, каш
Тодаргайлаарга: даъс
ак, хүрөң, көк, бора, ак-көк,
шокар, кара-шокар, калчан-
калчан-ак, сарала дээш
Сарлыктың азырал мал
укталып тывылганы
эрааның 2500 чылдар үези
эртемденнер санап турар.
малды бир-ле дугаарында
эстүрүп эгелзэн чурттар
бет. Соңгу Кыдат, Моол болур.
Делегейде бо хүнде 10 млн.
сарлык бар, оларның тозан
Кыдатта болгаш Моолда,
дан 40 муң чедир баш Ин-
да, Бутанда, Непалда, хөй
мундан эвээшти Бирмада,
кистанда болгаш Афганистан-
азырал турар. Сарлыктың
етиктиг ылгавыры 25 уксаага
мааржыр.

Тывага сарлык кажан тыптып,
арал мал апарганын бадыткап
тар тодаргай сан-чугагай,
дээ чок. Эртемденнер ону
беттен Моолду таварааш,
аага болгаш Алтайга чедип
лген деп санап турар. Ты-
да ол малды Бай-Тайгада,
нүн-Тайгада, Өвүрде болгаш
рын-Хемчикте — дагыл чер-
де эстүрүп турар.

Мөңгүн-Тайга кожуун сарлык
ды эстүрүп азыраарына эң-
таарымчалыг агаар-бойдус-
(чайын сериин, кыш чымчак)
и ойттуг, тайга-сыннарлыг
а. Бо чүүлүнүн маадырын
а АССР-ниң алдарлыг мал-
ны, Ленин орденниң эди-
чизи, ат-сураглыг малчын-
лыкчы чораан Михаил Чы-
чапович Көже дээр. Ол 30
ыл чылдар дургузунда сарлык
арып чораан. Мөген-Бүрен
зуунуң Кара-Белдир, Кызыл-
к, Кара-Оюк, Тоолайты, Узук
черлер ооң чайлаар, күзээр,
штаар, чазаглаар турлаглары
Бойдустуң чараш чурумал-
бо черлери аргар, кошкар,
ын-майык болгаш балык-
лаң-биле байлак оран. Шаан-
ол черге аңнар сарлык-биле
ы ойттап, дүвүрөңнөп чоруур
е деп, хоочуннар чугаалаар
аан.

Иргит Көже 1916 чылдың июнь
да Хемчиктин улуг Шуйга Ир-
Чыдымчап деп арат ажил-
ылыг, хөй ажы-төлдүг кижиниң
үлезинге төрүттүнген. Ачазы
арлыындан эгелзэш 30 хар-
едир Кара-Хөл чурттуг бай-
иниң аалынаг хөлечиктеп,
кадарып чораан, авазы
ит Амыр база-ла бир байның
ечиги болуп, аал-коданның
искээрин аштаар, сүт-саанын
п-ажаар, одун-көзүн одап-
күрер хөлечии чораан. Ир-
Чыдымчаптың ортун оглу
ениң намдар төөгүзү солун
гаш узун. Ол аныандан-на
дыралдың ак-каразын, ка-
бергезин-даа көрүп эрткен
гаш, даартагы хүннү, келир
и шын билип, бурунгаар
штүг ол үениң депшилгелиг
изи кылдыр бодун көргүзүп
аан. Хувискаалчы ол үеде
е Бүгү-эвилелдин старос-
М. Калинин Михаил деп
н ап, Михаил Көже апарган.
ындыг депшилгелиг бүдүжү-

жуунуң аныктар эвиле-
лин удуртурундан эгелзэш,
улус депутаттарының Каргы,
Мөген-Бүрен көдээ Советте-
рин секретарьлап, даргалап
база улус депутаттарының ко-
жуун Совединиң күүскомунга
секретарьлап, килдистерни
эргелекчилеп ажилдап чораан.
1951-1953 чылдарда кожуунуң
партия комитетинге инструктор
болуп ажилдаан. 1953 чылдың
январьда Мөңгүн-Тайга кожуун
дүшкен, ону Бай-Тайга районга
каткан.

Кожуун дүжерже, чамдык
араттар Бай-Тайганың Шуй
сумузунуң «Мурнакчы» колхо-
зунга каттыжып (дөргүл-төрөл
айы-биле), чамдыктары ол-ла
кожуунуң Бай-Тал сумузунуң
«Сталин» колхозунга кирип,
көжүп чоруп-даа турганнар.
Михаил Көже төрзэн колхозунга
артып калгаш, сарлык малдай
берген. Ол 1953-1983 чылдарда
барык 30 ажыг чыл дургузунда
ол ажилды кылып, кожуунуң
мал ажилын сайзырадырынга
канчаар-даа аажок улуг үлүг-
хуузу кириген. Ол сарлыкты
кадарып карактаарын, чылдың
дөрт шаг эргилдезинде каяа
одарладып семиртин, кандыг
черге төрүдүп ажаарын тергиин
эки билер. Дооскан эртеми чок-
даа болза, «сарлык ажилының
доктору» деп үнелдип чораан.
Төрелдери ынчаар адаар турган.
Чуржузу Татьяна Хомушкунуң
сактышкыны: «Честевис Көже
малга, ылаңгыя сарлыкка кончу-
ла ынак киж. Ол төрүй бээрге,
уйгу удувас, даңны атсы сарлык
аразынга тура хонар. Төрүүр
сарлыктарының эмин тутуп,
сиирин хынап тургаш, кайы
инек кажан төрүүрүн тодарадып
алгаш, аңгы-аңгы ээпек кажаа-
ларга үзүп каар. Шынап-ла, аңгы-
аңгы кажааларда сарлыктар
честейниң айтып каан үелеринде
соңуг, мурнуг төрүп эгелээр.
Бистер шуут кайгап турар бис.
Езулуг-ла сарлык доктору киж».

«Докторнуң» малга ынаан
ооң саргарып калган демдеглел
кыдыраажында бижип кааны
дөрт одуруг шүлүкчүгежи ба-
дыткаар.

Даглар, сыннар бедиин
тепкеш,
Сарлык малдың силии
дам баар.
Дагыл черниң изиг оёду —
чемижи ол,
Дагыл черниң аржаан суу —
суксуну ол.

Шынап-ла, сарлык сүдү дег
арыг, үскүр (7 ажыг хуу) сүт,
ооң ээди дег экологтуг арыг
эът ховар-ла боор. 1960-1980
чылдарда малчыннарның күш-
ажылчы чедишкннерин чыл
санында район, республика
деңгелинде түңнөп, социалистиг
чарыштың тиилекчилерин иле-
редип, бедик шаңнал, мактал-
дарны тысып турган. Ол чыл-
дарда М.Көже республиканың
сарлыкчылар аразынаг чар-
латтыгган соцчарыштың каш
удаа тиилекчизи болуп, 100 баш
төрүүр сарлыктан 100-тен 102
чедир бызааларны камгалап ап
чораан. Ындыг көргүзүлгөни ол
барык он ажыг чылдарда доктаа-
мал чедип ап, республиканың
мурнакчы малчыннарының са-
нында кирип турган. Сарлык
малды эстүрүп, ооң чаш төлүн

чидирг чок камгалап ап келге-
ни дээш, Михаил Көжени 1968
чылда ССРЭ Чазаның дээди
шаңналы Ленин орден-биле
шаңнаан.

Ол бедик шаңнал кожуунуң
малчыннарын, ылаңгыя сар-
лыкчыларын улам хөй-аът
кирип, бедик тура-соруктуг,
көдүрлүүшкүннүг ажилдаарына
улуг идиг, деткимче болган. Мур-
накчы малчын, хоочун сарлыкчы
барык 70 харлыынаг чедир сар-
лыын кадарып, төрзэн колхо-
зунга, ооң соонда совхозунга,
кожуунуңа чүс-чүс сарлыктарны
эстүрүп, муң-муң тонна эътти
күрүнеге дужаап, бодунуң күш-
ажылчы үлүг-хуузу кирип чо-
раан. Ооң күш-ажылчы чедиш-
кннерин Чазак бедии-биле
үнелеп, күрүне шаңналдарын
каш удаа тывыскан. Ленин ор-
денден аңгыда «Күш-ажылчы
шылгаларал дээш» медаль,
РСФСР-ниң Дээди Совединиң
Президиумунуң Хүндүлел би-
жии, «Тыва АССР-ниң алдарлыг
малчыны» деп хүндүлүг ат бол-
гаш хөй шаңналдарның, хөрек
демдектериниң эдилекчизи.

Ол назы-хары улгадып, 60
хар ажып-даа чорааш, хөй-ниити
ажылынга идепкейлиг кижип, ол
үеде партияны район болгаш об-
ласть комитетиниң кежигүнүне
база улус депутаттарының
көдээ, район Советтериниң де-
путадынга каш удаа соңгудуп
чораан. Михаил, Деспижек
Көжелер хөй ажы-төлдү төрзэш,
эстүрүп кижизиткен ада-ие.
Олар 5 кыстың, 4 оолдун ада-
иези. Уругларның иези «Иениң
алдары» орденниң болгаш хөй-
хөй медальдарның эдилекчизи,
күш-ажылдың хоочуну чораан.
Оларның хөй ажы-төлүнүн ара-
зындан республиканың улус
ажыл-агыйының аңгы-аңгы
адырларына төлөптүг ажил-
дап чорааннар хөй. Профэвилел
болгаш Советтер ажилының
хоочуну Морзук-оол Көже, ишти-
ки херектер органының хоочуну,
милицияның курлавырда пол-
ковниги Михаил Көже, саң-хөө
болгаш үндүрүг инспекциязының
хоочуну Кара-кыс Михайловна,
Каргы сумузунга хөй чылдарда
специалист, секретарь болуп
ажылдап чораан Иван Михайл-
ович оларны чижекке адап бо-
лур. Оон өскелери ада-иезиниң
соон салгап, мал ажилында че-
дишкнниң ажилдап чоруурлар.

Бо чылын төөгүлүг болууш-
кун — Тыва Арат Республиканың
бот-догуннаан тускай күрүне
болуп тургустунганындан бээр
95 чыл оюн база Мөңгүн-Тайга
кожуунуң тургустунганындан
бээр 75 чыл оюн демдеглээрин-
ге белеткенип турар бис. Тыва
Арат Республика үезинде ажил-
дап эгелзэш, республиканың
хөгжүлдизинге үлүг-хуузу кири-
ген, төрзэн сумузуң, кожуун-
нун тургусчуп, ажил-чорудул-
газын удуртуп, баштайгы үе-
зинде уштап-баштап чораан
хоочуннарның бирээзи мында
бижип турарывыс Михаил Чы-
дымчапович Көже 2016 чылдың
чайынында 100 харлаар. Төрзэн
булуңувустун эрткен оруун,
аңаа балалбас исти арттырган
хоочуннары утуп болбас дээр
күзел-биле бо чүүлү бижидим.
Хирлиг-оол КОНГАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Тес-Хем кожуунда Клара
Маадыровна Чиңмитти билбес
кижи чок. Ажил-ишчи, талан-
тылыг, биче сеткилдиг угбавыс
кожуунуң күрүне архивинге
25 ажыг чыл иштинде чонунга
буянын бараалгадып келген.
Ол ажилына аажок бердинген.
Ылаңгыя пенсия алыр дээр улус
үргүлчү ооң өрээлинден үзүлбес.

Ол кожуунда эң идепкейжи,
хөй-ниитичи херээженнерниң
бирээзи, район судунуң улус
төлээзи, культура ажилының
база херээженнер шимчээш-
кининиң хоочуну. «Тес-Хемниң
чалгыглары» чечен чогаал
каттыжышкынының удуртук-
чузу, аныак бижикчилерниң,
шүлүкчүлерниң дагдыныкчызы.

Клара Маадыровна — өг-
бүлезиниң идегелдиг чөлен-
гиижи, беш уругларының ынак
авазы, 15 уйнуктарының хайы-
ралдыг кырган-авазы, 90 хар-
лыг авазының дун кызы, кады
чурттаан эжи, чогаалчы Өөлөт
Эртинеевичиниң бүзүрелдиг
ынак агайы, 6 думаларының
эргим угбазы. Улуг кызы Аяна
Оскал-ооловна авазының изин
истеп, архив албанында элзэн үр
апарган. Оон бичиизи Арслан —
тудугжу. Угбавысты ажыг-шүжүг
оюп эртпзэн, ажыг-шүжүгге та-
варышса-даа, быжыг тура-со-
руктуг, бурунгаар көрүштүг архив
херээнге бердинипкен ажилдап
чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже
үнгөн.

Ажыл-ижи, чоок эш-өөрү,
культура амыдыралы ону ажыг-
шүжүгден чардыктырып чоруу-
рун чугаалаар киж. Хостуг
үезинде бажынының чанында
огородунда ажилдаан турар. Суг
чок үеде кудуктан суглап тургаш,
картофелин, ногазын, чечекте-
рин эстүрүп турар.

Клара Маадыровнаның чо-
гааткан шүлүктери, чечен чуга-
алары республика, кожуун со-
луннарына парлаттынып келген.
2007 чылда ооң «Мөгенин девии»
деп шүлүктөр ному өөнүн ээзи
О.Э. Чиңмиттин «Чуртталганың
үнези» деп ному-биле катый чы-
рыкче үнгөн. Амгы үеде «Төрзэн
Тезим, төрөл чонум» деп ному
чырыкче үнүп турар.

Ол хөй санныг шаңналдарның
эдилекчизи, оларның аразында
Россия Федерациязының төп
база Тываның күрүне архивтери,
республиканың херээженнер
эвилелиниң хүндүлел бижиктери,
«Иениң алдары», С.К. Токаның
115 харлаанынга база Тываның
Россияга каттышканының 70
чылының юбилейлиг медаль-
дары-биле шаңнаткан. 1997
чылда «Энерелдиг эне», 2012
чылда «Супер кырган-авай»
мөөрейлерниң тиилекчизи.
Самагалдайның хүндүлүг чурт-
такчызы, күш-ажылдың хоо-
чуну Клара Маадыровна 2005
чылда «Чаңгыс демниг Россия»
партиязының хүндүлел бижии-
биле база шаңнаткан.

Тес-Хем кожуунуң хоочун-
нар эвилелиниң база хоочун
коммунистериниң мурнундан
Клара Маадыровнага чагай
кадыкшылды, ак орукту, ажы-
төлүнүң аразынаг ам-даа хөй чыл
өөрүшкү-маңайлыг чурттаарын
күзедивис.

М. МОНГУШ,
В. ДАРЖАЙ.

Самагалдай суур.

Доң-на черге шаппа-шаппа,
Доруг-Дайың аскай-ла бээр.
Хая-дашка шаппа-шаппа,
Кара-Дайың аскай-ла бээр.

Бурун тыва өгбелеривистиң
бүстүндө одуругларны
болганчок-ла ырлажы кагылай
бергилээринде утка бар деп
бодаар мен.

Тыва кижии үе-дүптен бээр-ле
азыраан малынга, аът-хөлүңгө
аажок камныг чораан. Мунуп
чораан аьдын кевин-херек чок
черге уш-баш чок шаап чораан-
нын кижии сагынмас, көрбес
боор. Ам болза арай назы-хары
кижи ортузу чед-даа бергеннер,
чалыылар-даа азы мырыңай
ээр дергизинден чаа-ла тутту-
нуп чоруур «балдыр-бээжек»
оолчугаштар-даа мунуп чоруур
аьдын камнава, кайы хамаан
чок шапкылашкан, кижии-даа
бастырып каар чазып, ужуктуруп
чоргулаарлар-дыр.

Өгбелеривис орук-чирии ба-
гай, хорум-даштыг, доң-кады-
даа черлерге аьтка шаппас
чораанын кым-даа маргыжып
шыдава. Чүге дээрге аьттың
даваннары дозунгуй бээр ийикпе
азы аскайтай бээр дээш, хумага-
лаарлар. Кышкы соок үелерде
мунуп чораан аьды арай дериде
берген болза, эзер-чонаан до-
раан сойбас, кажан аьттың дери
кургай бергенде, ам кээп эзерин,
чонаан дүжүрер. Дерлиг аьттың
эзер-чонаан электен сояр болза,
аьт чөдүрүп, өкпезинге дегдирий
берип болур дээрзин бурунгу
улуг назылыглар аныак-өскенге
өөредип чорааннар.

Феодалдыг чагырга үезинде
дүжүметтерге балдырының
эьдин чире шаагайтаткаш, чурт-
талгазының төнчүзүңгө чедир
аскай чораан, Алдан-Маадыр-
га 90 хар чедир чурттаан мээң

кырган-ачам Эзир-оол Орлан
чүдекей оглу (Теве-Ашак) Он-
дар даады-ла ала аьт, ала ыт
садып алгаш, аьтты-даа, ытты-
даа езулуг тыва езу-чаңчылдар
езугаар азырап, эдилеп чораан-
нын чаңгыс чер-чурттуг чону
билир. Ала аьдын чылдың дөрт
эргилдезинде ниити чурум-биле
ажаап-тежээп, үезинде челин
кыргып, кышкы үеде кандыг-даа
доң черге тайып ушпас кылдыр
кончуг быжыг күре дага-биле
дагалап алыр чораан. Ала аьды
чааравазын, чүдүүлөвезин дээш,
аьдының эзер-чонаан, колун-чи-
римин шын таарыштырып алыр.

Оон ыңай кырган-ачам аьды-
ның даван-даяа кезилбесин
дээш, дужак-киженин чымчактай
кылыр. Аьдын үе-шаанда оьтка-
рар-суггарар, ынчангаш оон Ала-
Дайы шыырак, силиг боор. Доң
кыжын аьдының суглуун белең
сукпас, чүге дизе чүгенниң соок
демир суглуу аьттың аксы-ды-
лынга чыпшынып хаара бээрин
ол эки билер. Кырган-ачамның
Ала-Дайының челин кыргааш,
кастаптарга, чаражын чүү дээр.
Ол аьдының бажынче кажан-
даа кымчылап, хакпайн чораан.
Аьдының бажын хаккан кижини
адазының бажын хаккан-биле
дөмей кылдыр көөр. Бо база
бистиң ада-ызыгуурувустуң езу-
чаңчылы-дыр.

Кезек-кезек болгаш-ла кыр-
ган-ачам Ары-Өвүр чарында
чурттап турар оолдары Сүүр-
оол, Чолдак-Буга база чуржузу
Делгер-оол Көк-Хунаевич суг-
ларже коданчы, тыва уксаалыг
ала ыдын эдерткеш чоруптар.
Шала чыппак боттуг ала ыды
аажок коданчы. Ол кандыг-даа

соокту тоовас. Коданчы беле-
лен-селен кокай-даа, оор-даа
кирбес. Кулаа дыжы, эрес
кашпагай. Эмин эрттир хоптак-
чазый звес, уйгу-чыдын чок.
Сөөлгү үеде тыва уксаалыг
малды-даа, ытты-даа өстүрүп
эгелээни бистиң национал чор-
гааралывысты катап оттурганы
ол-дур.

Кырган-ачам ыңай-бээр дөр-
гүл-төрелдеринге, таныш-көрүш-
теринге аалдап баарда, база-ла
езу-чурумнуг.

Ойтаңнавайн, хертеңевейн,
Оттук-бижээң дүжүрүп ал,
Эргин артап киргеш,
Эзлери-биле менди солус

деп, бо-ла шүлүктөй аарак чугаа-
лаар кижии болгай. Ол чүнү ынча
дээрл дээр болза, аалдарга
баргаш, өгже киреринде, астып
чораан оттук-бижээң дүжүрүп
алгаш, эптиг-ээлдек чолукшуп,
мендилеш дээни ол-дур. Кырган-
ачам черле херек чок черге шаап
чорбас, Ала-Дайынга, мунган
хөлгезинге кедергей камныг
кижи. Ам кара кайгамчык болган
шаг-дыр. Доң кыжын, февральда
безин, аьт чарыжын организас-
тай бээр-дир. Ол, шынап-ла, езу-
чаңчылдарны хажытканывыс ол
звеспе.

Кырган-ачам кажан-даа
Ала-Дайын өг эжинге азы өг
курунга баглап чорбаан. Аал-
дарга баргаш, аьттан дүшкеш,
аьдын баглаашка баглап каар.
Амгы бо шагда кандыг-дыр
бис. Көдээ суурларда аныак
оолдар оруунда чүнү-даа бас-
тырып каарындан чалданмас,
чазырадыр шаап келгеш, аьдын
садыг эжинге баглап каар-дыр.
Садыгдан үнген-кирген чон ол

малдан хөлчок-ла коргарлар.
Ынчанмай канчаар, ол адыгуу-
зун мал ышкажыл, чугаа-до-
мактыг звес аан. Эрткен-дүшкен
чонну тепсе канчаарыл?

Кырган-ачам хылыш дег чи-
диг бижээң бажын кижилерже
дорт-ла суна бербес, сывын
көрүндүр тутсуп бээрин бо-ла
көөр мен. Ол болза соок чепсек
бажын кижилерже дорт сунмас
деп өгбелериниң өөредин са-
гып чорааны ол. Кырган-ачам
бода-даа сокканда, шээр-даа
мал өззэнде, кады-кожаларына,
таныш-көрүштеринге эьт-ханын
каап бээр хүндүткелдиг езуу
сагып чораан.

Кырган-ачам Алдан-Маадыр-
ның Алаш-Аксынга хире-шаа-би-
ле ак-тараа, арбай, чиңге-тараа
база малга чиртир суланы-даа
тарып чораан. Ынчан бо шаг ыш-
каш, техника бар звес, аьт, шары
күжү-биле тарааны тарып, ажаап
ап чораан. Далган-тараа, божа-
хойтпак ааска өй, мал-маганның
эьди, сүдү — амыдыралдың кол
өззэ бооп чорааны чугаажок.
Оон-биле чергелештир кичиге-
не, ай, бес, үүргене, кат-чимисти
элбээ-биле ажылап, кадыкшыл-
га ажыктыг бойдустан чайгаар
бүткен хайыразын четтирип
чорааны билдингир.

Чыккылама кыштың соогун-
да кедер аскыр негей тоннары,
херектээштери, чылыг уктуг
хөм идиктери, алгы чүвүрлери,
үгдешкилери — кырган-ачамның
кедип чораан хептери бо. Амгы
шагның чамдык кижилери сок-
таан азы хаарган далган чип
орар улусту тергиин чединмес,
хирелиг амыдыралдыг кижилер-
ге санай бээри шын звес. База ол

ышкаш алгы чолдак херект
кеткен кижилерни кочулаар
рын-даа чүдексине бергиле-
пат кайгамчыктыг. Ындыг
бодалдыглар, шынап-ла,
тарының өгбелериниң эрт
төөгүзүн хандыр билбес,
быыргаак, кояаргак, байыыр
улусчу езу-чаңчылдарны са-
билбес кижилер-дир. Хар
мырыңай ижер-чиир амд
сүүзүннүг, кадыкшылга дуза
янзы-бүрү аьш-чемнериви
уттуп бар чыдарывыс хо-
данчыг.

Кырган-ачам Эзир-оол б
кырган-авам Соктай Он-
хөй ажы-төлү-биле чергел-
тир өскүс арткан Чолдак-Бу-
Сереңмаа, Соскур-оол, Арага
оларны улусчу езу-чаңчылда
кижизидип, төлөптиг кижии
кылдыр өстүр азырап каан
Оларның аразында Соскур-
Киртышпанович Ондар —
ниң школаларының алдарл
башкызы.

Кырган-ачамның аксы-д
лы ойда-кайда звес, эвиле
ээлдек, өөнге кирген чон
өрү дөрже чалап олурту
амыр-мендизин айтыржып
гаалажыр, бурун тыва чонн
хүндүлээчел езу-чаңчылын с
гып билер кижии. Арага шол
ижиксесес, ында-хааа бичии
амзаар, ол үениң кижилери че-
ле ындыг.

Барык-ла бүгү чуртта
газының дургузунда кырга
ачам улусчу езу-чаңчылдар
шыңгы сагып чораанындан
хар ажыр чурттап, узун назын
болган.

Бораш ОНДА
Сүт-Хөл кожуун.

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫЫЛЫҢАР

ЧАРТЫК 100 ЧЫЛ БОЛУ БЕРДИ

Школачы онза чылдар

1965-1966 өөредилге чы-
лында Бора-Тайга ортумак
школазының 11-ги клазын доос-
тувус. Чылдар эрткени билдинер
звес, школы доосканывыстан
чартык 100 чыл болу берген.
Ол үеде оттуг карактарлыг,
окпан-чипкен хып дээн аныак-
тар турдувус. Ам шуптувус 60
харны ашкан, 70-неп турар хоо-
чуннар бис. Делегейде мөңгө
чүве турар звес, кырган ыяштар
ушулаар, оларның дазыл-да-
мырларындан чиирбейлер үнер
болгай. Кады өөренип чораан
эштеривистиң чартык кезии
чырык өртемчейден чарлып
чоруй барганнар. Өөредип, ки-
жизидип чораан башкыларывыс
барык-ла артпааннар. Оларның
чырык адынга тураскаадып бо
материалды бижидим.

Доозуп турувуста клазывыс
удуртукчузу математика баш-
кызы Шыдыраа Конзукпанович
Түлүш турган. Ол чылдарда
школага орус дылды Дудак
Хунаевич Ооржак, ниитилел-
политиктиг эртемнерни Дудак
Хунаевна Ооржак, тыва дылды
Токпак-оол Шодуг-оолович Са-
рыглар, физиканы Дыртык-оол
Данзын-оолович Дүлүш, күш-
культураны Борбак Аныянович
Ооржак болгаш өске-даа мер-
гежилинге бердинген, шыырак
билиглиг башкылар ажил-
дап турганнар. Ынчангаш ол
чылдың доозукчулары шупту-
вус эртем-билиг чедип алган,
ажыл-агының бүгү адырла-
рынга пенсия үнгүже ажилдап

Бөлүк чаңгысклассчылар.

келдивис, чамдыывыс ам-даа
ажылдавышааннар.

Школы кады дооскан эш-
теривистен ажил-агы кыл-
байн, арага-дарыже сундулап,
корум-чурум хажыдып чораан
кижи чок ийин. Эштеривистиң
хөй кезии башкылар, эмчилер
болуп, республиканың янзы-
бүрү булуңнарынга ажилдап
чордулар. Оларга Клара Ал-
дын-ооловна Ооржак, Керт-
ней Сереновна Ооржак, Анчы-
маа Арган-Доруговна Монгуш,
Кара-оол Назын-оолович Он-
дар, Оюу Көк-ооловна Монгуш,
Чылбак Доржуевна Сарыглар,
Анатолий Даржаевич Монгуш
болгаш өскелер-даа хамаар-
жыр. Федосия Херел-ооловна
Монгуш, Майя Ооржак-ооловна
Куулар, Салбак Сувандиевна

Ооржак пенсия үнгүжеге эмчи-
лер бооп ажилдап чорааннар.
Оларның аразында Кара-оол
Назын-оолович Ондар хөй чыл-
дарда өөредилге эргелекчилеп,
школа директорлап, кожуун
чагыргазының удуртур ажилда-
рынга шаңнал-макталдыг ажил-
дап келген. Школага өөренип
чорувуста, Базыр-оол Арган-
оолович Монгуш уран чүүл
көрүлделериниң идепкейлиг
киржикчизи, шыырак спортсмен,
хөглүг-баштак кижии чораан. Ека-
терина Кум-Хурагановна Доңгак
— школының, кожуунуң адын
камгалап чораан спортчузу.

Эштеривистен хөй чылдар-
да бедик албан-дужаалдарга
шаңнал-макталдыг ажилдап
чорааннар кайы хөй. Анай-оол
Сүүр-оолович Куулар ИХЯ-ның

кеземче херектерин күүседир
эргелелинге начальниктиң ора-
лакчызы болуп ажилдап чо-
рааш, полковник эргелиг пен-
сияже үнген. Эживисти школага
«Генерал» деп шолалаар улус
бис. Ол генерал эргеге хензиг-ле
четпейн барган. Шаңнаткан ме-
дальдарын шуптузун кадаптар
болза, хөрээ сыңмас.

Күш-ажылдың хоочуну Дан-
зын-оол Чалзапович Ондар 1972
чылда Томскиниң инженер-ту-
дуг институтун дооскаш, орук
харылзааларының инженери
мергежилди чедип алган. Ол Кы-
зыл — Ак-Довурак — Тээли, Бо-
яровка — Тоора-Хем оруктарын
тударынга, Ак-Довурак — Абаза
оруктарын эде кылырынга үлүүн
кирген. «Тываавтодорнуң»
начальнигинге, ТР-ниң Орук
агентилелиниң директорунга
ажылдап чораан. 2009 чыл-
дан эгелеп «Росгостройнуң»
Красноярскиде салбырының
кол инженер-начальниги болуп
ажылдавышаан. Адазының изин
салгап, ийи огу «Тываавтодор-
да», Ак-Довурактың ДРСУ-да
кол инженерлеп, кол механик-
теп ажилдап чоруурлар. Дан-
зын-оол Ондар — «Россияның
хүндүлүг орукчузу», «ТР-ниң ал-
дарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
аттарың эдилекчизи.

Чаңгысклассчывыс Нико-
лай Бугажикович Кууларның
чурттап эрткен амыдыралы
кончуг солун. Новосибирскиниң
совет кооператив садыг инсти-
тудун дооскаш, мергежилниң

аайы-биле эпзэн үр ажилдаан
Школага өөренип турувуста-ла
Коляның арын-шырайы өск
эштеривистен ылгалдыг: узу
кара кирбиктерлиг, кижилерни
өттүр көрүп турган ышкаш, ка-
рактарлыг, даады-ла эштерин
чагып-сургаан, өөреткен турар
Ынчангаш бистер ону «Башкы
Коля» деп шолалаар турган бис.
Херек кырында амыдыралга
ол адын бадыткаан-даа. 1990
чылдан буддизмниң үндезин би-
лиглерин өөренип эгелээң. Оон
соонда Санкт-Петербург хоорай-
га өөредилгезин уламчылаан.
Беш сагылды четтиргеш, Хелин
(гелонг) атты алган. Бии-Хем
кожуунга Даа-ламалап, ТР-ниң
Камбы-лама эргелелинге 2010-
2014 чылдарда Тываның бешки
Камбы-ламазы бооп ажилдап
чорааш, чырык өртемчейден
чарлып чоруткан.

Назынывыс дөгүй бер-
ген-даа болза, ажил-агыдан
ам-даа салдыкпаан бис. Ажы-
төлүвүстүң ажы-төлүн өстүржүп,
ногаа-чимисти тарып турар бис.
Эштеривис Борбак-оол Чыжаа-
евич Ондар, Майя Ооржак-оол-
овна Куулар коданында хөй мал-
ды өстүрүп, үнген-кирген чонунга
сүттүг шайын, дүлгөн эьдин
хүндүлөп салып чоруурлар.
Бежен чыл бурунгаар ортумак
школы доосканнар мынчаар
амыдырап, чурттап чоруур бис.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ,
РФ-тиң Өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы, күш-
ажылдың хоочуну.

ТОЗАН ХАРЛААН АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГБЕ

астың баштайгы айлары- бирээзи апрельде даглар карандылап, ногаан бой-тутуп, куштарның үннери эгелзэн турда, 1926-жылда көктүг-шыктыг Хадың чаптанчыг чаш уруг-түтүнген. Окпан-чикпен, карактарлыг, сонуур-чаш кызын ада-иези Өпе-деп адап алганнар. Бичи-кокк дыдыраш чаштыг, кы-чактарлыг, эрес кашпагай болган. Ужа-тура халып-апаргаш-ла, авазының-тенд туттунуп алгаш, анай-ган эмзиржи, ытчып, мал-аразынга өскөн.

Хензиг чажындан тура, ада-ның мал ажылын кылып-анын көрүп өзүп, оларга ду-кып чораан болгаш ол аажок-кыдыр өскөн. Он беш-жылында-ла ооң күш-ажылчы-лары эгелзэн.

1941 чылда фашисттер Гер-ман Совет Эвилелинче хал-кы. Ада-чурттуң Улуг дайыны-нде, 15 харлыг Өпежик-аа боданмай, үе-чергези-тери-биле кады тылга ажил-дайзынны басып, тиилеп

алырынга хензиг-даа бол үлүүн-кириштирер сорулга-биле ажил-дап эгелзэн. Ынчаар-ла ол хос-талганы чедип алырынга база-төрзөн суурунун хөгжүлдесинге-үлүүн кирип, 60 чылдарның-нүүрүнде ажилдап келген. Чээр-би харлыында саанчылап эге-лзеш, хөй чылдарның дургузунда-бо берге ажилдың эвин тып, чал-даныш чок ажилдаан. Паспорт-тыпсыр үеде ооң ады биле фа-милиязын солуй бижипкени-биле-ады Маады апарган.

Кызымаккай, шудургу ажил-ижи дээш Маады Ензаковна хөй-санныг медальдарның эдилекчи-зи болуп, Тыва АССР-ниң депута-дынга сонгудуп-даа чораан. Амгы-үеде ооң хөрзөн "Ада-чурттуң-Улуг дайынының үезинде күш-ажылы дээш", «Шылгараңгай-күш-ажыл дээш» деп медальдар, "Социалисттик чарыштың ти-лекчизи" деп хөрөк демдектери-каастап чоруур.

Ачазы Ензак Маады Тываның-шыырак дзэн мөгези чораан. Чоокку үеде чедир төрзөн совхо-зунун малын малдап ажилдаан.

Маады Ензаковнаның кады-төрзөннери база-ла онзагай ки-

жилер болган. Улуг акызы Кенден-Хадың суурга бир дугаар чырык-ты боду кылып кывыскан солун-төөгүлүг кижиги. Ол үеде бир-дугаар дизельдиг электри станция-лары Тывага чаа-ла кээп турганы-ол. Ынчаар-ла Кенден акызы бүгү-назынында электри-биле халбак-танчып, хүндүлүг дыштанылгаче-үнгөн. Дуңмалары: Чадамба —-шериг кызыгаар кеззэнге, Иштики

херектер яамызының шугумун-га, Барыңмаа — хөй чылдарда-колхоз, совхозка саанчылап, Александр — механизаторлап-ажылдааннар. Каадыр-оол ада-иезиниң угун салгап, мал-маган-өстүрүп, малчыннап чораан.

Маады Ензаковна бүзүрелдиг-ынак эжи Василий Матвеевич-Сүрүң-оол-биле кады мал-маган-тудуп, боттарының сес ажы-төлү

болгаш ийи азыраан уругла-рын төлөптиг кижилер кылдыр-өстүргөннер. Уругларының алды-зы башкы мергежилди шилип ап, республиканың школаларында-үре-түнелдиг ажилдап, келир-үениң төлөптиг хамаатыларын-кижизидер ажил-ишти кылып-чоруурлар. Бир уруу эмчи мер-гежилди чедип алган, чонунуң-кадыын быжыктырып, оларны-эмнээр буянның үүлениң кижизи-болган. Амгы үеде уругларының-эң улуу хүндүлүг дыштанылгаче-үнүп, ада-иезин дөзөп, мал-маган-азыраар чымыштыг ажил-ижин-уламчылап чоруур.

Маады Ензаковна амгы үеде-Хадың суурнуң эң улуг назылыг-хамаатызы, 90 харлыг өгбөзи. Ооң угааны чарт, чугаа-домаа-даа чидиг хевээр, ажы-төлүнүң-ажы-төлүн, оларның уругларын-азыраарына дузалажып, уруг-дарыына чагыг-сүмезин берип-чоруур. Уругларына хүнчүгөш-болуп чырып чоруур буянның өгбө-ам-даа үр чылдарда ажы-төлүн-карактажып, оларга чылыын бе-рип, өөртүп чоруурун ажы-төлү-даа, арат чону-даа күзеп турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Тыва парлалганың хоочуну Барба БАГАЙ-ООЛДУҢ төрүттүнгенинден бээр 80 чылынга

МӨҢГЕ ИСТИ АРТТЫРГАН

Кижиги бүрүзү чырык чер кырынга-түрүттүнгөш, кандыг-ла бир исти-арттырып каар. Бо таварылгада-Бай-Тайга кожуунда «Мөңгүлек» чечен-кааттыжышкынының үнде-мекчилериниң бирээзи Багай-оол Сал-чакович Барба бистерге чогаалдарын,-мөгезге хамаарышкан материалдарын-арттырып каан. Ооң мергежили-башкы. Ажылы чай-чок бол, бодунуң-чонунуң дугайын-да хөй очерктер-ни бижзэн. Ооң-чогаалдарындан-амгы үеде бистер-боттарывыстың-өгбелеривисти-танып, төөгүзүн-номчуп болур арга-болдур. Ооң үжүзи ол бистиң-ара-каа чурттап чораан болза, 80 харлаар-турда, чаа «бустунуп» турар ийик.

Май айның 26-да Бай-Тайга кожуунга-каатчыга тураскааткан «Ол хүнден-сезен чылдар шуужуп эрти...» деп-кааттыжышкын кезээзин эрттирер деп-турар.

Адаанда парлаттынган чогаалдың-автору Багай-оол Салчакович Барба-836 чылдың июнь 1-де ынчангы Ба-гай-Хемчик кожуунунга бактаап турган-Бай-Тайгага Тээли суурдан ырак эвес-Баары деп черге төрүттүнгөн. Ол-Барба Ширевиц биле Шожутмаа Шагаан-Ширевиц Салчактарның дун оглу.

Тээлиниң ортумаа школазының 7-ги-классын доозарга-ла, ону ол үениң башкы-апары чедишпес турганы-биле Кызыл-Аралының башкы училищезинче өөредип-чурткан. Ол өөредилге черин доосканда,-аажык кадрны Мөңгүн-Тайга кожуунче,-аа башкылап ажилдап турар орус баш-кааттарга дузалакчы очулдурукчу-башкы-апары чоруткан.

Иштизи-биле Багай-оол Салчакович-чыл дургузунда Шуй, Кара-Хөл, Кызыл-Арал база Тээлиниң кезээки ортумаа-апары Найырал, Шуй-Аксының кадык-чыла сес чыл школаларына өөредилге-апарыштып, директорлап ажилдаан.

Чончу, бүдүштүг башкыны дараа-анда чылдарда партия райкомунун-апарыш килдизиниң эргелекчизинче деп-апарыштып, удуртур-баштаар органнар-аа ажилдаан стажы 18 чыл. Ол бистен

1990 чылда көңүс аныяк, ажилдаар-на-зынында чарлып чоруткан. Күш-ажылдың-хоочуну Багай-оол Салчаковичиниң-шаңнал-макталдары дыка хөй: оларның-аразында эң улуг шаңналы — «Улуг баш-кы» деп атты алганы.

Багай-оол Салчакович Барба чогаал-ажылының элзэн каш хөвирлеринге-бодун шенеп, бижип чораан: очерк-тер, шүлүктөр, чогаал сайгарылгасы, төөгүлүг материалдар, уруглар кижиги-зидилгезинге хамаарышкан чүүлдер. Чогаалдарның маадырлары — ооң-үежилери. Ат-сурагылыг чаңгыс чер-чурттуууустун бижзэн чогаалын сонуур-гап номчунар.

Багай-оол БАРБА

БАДЫЛЕРГЕЙ

Эң үстүнде «ТАР» деп бижзэн хүрең-кызыл карттыг бадылергейде Тыва Арат-Республиканың Сүлдө демдзэн чураан. Ооң адаанда ийи одурук кылдыр «Чазактың-эки тураның рев шерии» дзэн.

Бадылергейни ажиткаш номчуурга: Тыва Арат Республик. Кожууну — Барыин-Хемчик. Сумузу — Хөл.

Арбан — беш. Фамилиязын — Салчак. Ады — Дүмен-Байыр. Адазының адын биживзэн. Бодунуң чуруу чок.

Холунуң үжүү — улуг эргээниң бажын-будукка дзэрткеш, базып каан изи бар. Бадылергейниң өске талазында би-жзэни: «ТАР» Чазаның эки тураның рев-шерии № 1.

Эш Дүмен-Байыр болза, ТАР Чазаның-кыйгыры-биле 1911 чылда Хемчикке-ТАР-ның тускай хамаарышпас херзэнге-удурланган иштиги, даштыкының контре-волюсчу идегеттерин чылча шаап узуткап, ТАР-ның тускай догуннаан херзэн камга-лаарына арат чонунун мурнундан бодунуң-амы-тынын хайыралавайн чүткзэн, ТАР-Чазаның эки туралыг рев. Шерии шын.

ТАР-ның Шериг чөвүлелиниң даргазы. 1940 ч. 1 ай, 1-ниң хүнүнде тывыскан.

«Тыва Арат Республиканың Сайыттар-чөвүлели» дзэн бижиктиг таңманы баскан-болгаш ат салган.

Бадылергейни Тываның латин үжүктүг-бижи-биле парлаан болгаш долдурган. Ынчан Шагаандайлар Хемчик унунуң-Хая-Баары деп черде кыштаанга тос өг-

турганнар. Бир эртен Шагаандай ашак-аалының кедээзинде даг кырынга үне-бергеш, бараан харап олурарга, даг ужу-дан шиглиг терге оруу-биле инек, чылгы-холуй сүрген аъттыг улус доозун-довураа-бурулаан кызыл-хараган бугазынче ша-кпылажып кирип орган. Ашак сезиг алгаш, дагдан чүгүрүп бадыпкан.

— Терге оруунда мал-маган сүрген улус-кел чор! База аанакыйың, мал хавырыкчы-лары — дээрбечилер-ле ыйнаан! — деп, Ша-гаандай өглер кедезинде хаялар аразын-куду бадып ора-ла, алгырган. Аал ишти-дораан-на хөлзей берген.

Сүрген малын кодан кыдыынга каап-каш, үш аъттыг кижиги аалче челдирипкен.

— Ха-дуңмалар, кортпаңар, ыт-кужуңар, хай деңер! Бистер дээрбечилер эвес, силерниң үптөткен мал-маганыңар дедир-үлөп берип чоруур шериглер-дир бис! — деп, мурнунда шаап орган ак аъттыг эр-бир холун көдүрүп алгырган.

Аъттыг улустуң соондан Дагыр-Мы-йыс дээр хүрең шарының шүжүгайнып, хамык инектерни баштап алгаш, аалче-маңнап ораын көргөш, Шагаандай ашак-каттырыпкаш, улусче уткуй чиик адак-шошкупкан.

Хөл чурттуг Дүмен-Байыр, Хемчик-Ба-жы чурттуг Өлчей, Шекпээр чурттуг Быс-тан-оол бир үе мөгө шыырак-даа эрлер, Элегес чурттуг Чолдак-Мөгө деп кижиниң-шериглери бис джир болган.

— Чер болганда арат чон боо-моңгулуг-чиийең кыдаттарга, оларга авыаастаан-дүжүметтерге удур чаныш-сыныш чок де-мисежил турар апарган. Чолдак-Мөгениң-даалгазы-биле орук-чирикти билир улус-болгаш, Хемчик унунуң кезек араттарының-дээрбедеткен инек, чылгызын кыдат-тардан дедир эгидип алгаш, аалдарга-чедирип, үлөп берип чоруурувус ол-дур — дзэш, Дүмен-Байыр өг долдур улусту-зрес карактары-биле эргилдир көрбүшаан, чугаазын уламчылаан: — Биске катчып-алгаш, Хемчикте чилби кыдаттарны үндүр-сывыржырынга киржир күзелдиг аныяк-эрлерни эвилелдеп ап чоруур улус бис...

Дүмен-Байыр миннип келирге, өл-шык-черде чыткан. Соогу аажок. Арын-баш-тулуп ыжык. Карактар чүгле бичи черден-көстүр. Хөл, бутта хүлүг чок-даа болза, ын-да-мында бүгү мага-боттуң аарышкылы-шимчээр-ле, чүрекке баар.

«Аксы-Барлыкка кыдаттарның бүүезин-кымнар үптөдир! Ол кыдаттарны кай-наар сывыртаптыңар! Кайы аалдарга

мал үлөп бердирер!» деп, Көкей ноянның-кандыг-даа ааш-чем чиирге өң кирбес-куу арны улам ак пөс дег апарган, шагай-каккан санында алгырып, Дүмен-Байырже-чаңчаттынып олурганы, араатанзыг үнү-кулакка сиңип калган, бужар арын-шырайы-карактарда көстүп турган.

Дүмен-Байыр база катап шимчеттине-рин оралдашкан. Холдар, буттар мүн-не-ажырбас хире. «Дөрт мөчүм-не шимчеп-турза, кулугурлардан өжээжин негеп ап-шыдаар мен» деп ол боданган...

— Миннип келдиң бе, эжим? — деп, ча-нында кижиги ыттаан.

— Ийе, ындыг ышкаш мен. Сен кым сен?

— Мен Өпей-дир мен. Өске өөрүвүс-база бар, бо чанывыста.

— Кымнарыл ол?

— Көкей ноянның хөлечиктери-дир. Билинместей бээринге, хөлечиктер өөнче-киир октапкан. Сүрүң баштаан хөлечиктер-сени оон үндүрүп, бээр эккээринге ду-залаштылар. Өлчей эжиниң турарына дузалажып, ону койкайкан.

— Туруңар, оолдар! Даң адып, чырып-келгиче чер ап, ырап алылыңар, аъттар-ны белеткеңер! — деп, оолдарның бирээзи-ынаар караңгыда өөрүн оттуруп даалга-бергеш, Дүмен-Байыр биле Өлчейниң-чанында келген.

Эң чааш аътты шилип алгаш, эзер-кырын чымчактап чылыглааш, Дүмен-Байырны аъткарыпкан. Аъттың узун-ты-нындан Опагар Өлчей четкеш, бодунуң-мунган аьдынга кожа хаккаш чорупкан.

Хемчиктиң тура халышкан араатарын-Кайгал Сундукай, Чолдак-Мөгө баштаан-нар. Дүмен-Байыр, ооң өөрү Опагар-Өлчей, Хомушкы Быстан-оол олар Чолдак-Мөгениң удурткан эки турачылары-биле-чиийең кыдаттарны Тывадан үндүр сывы-рарын төнчүзүңге чедирген.

А 1912 чылдың августа Хомду ши-вээзинге быжыгланган кыдат шериглери-Моолдун тура халыкчылары-биле демин-каткаш, тыва эки турачылар чылча шап-каннар. Ол тулчуушкунга Бай-Тайганың-Хөл чурттуг Салчак Дүмен-Байыр эрес-маадырлыг чоруун көргүскен. Манчы-Кыдат дарлалдан төрзөн Тывазын хос-ташкыш, ол өскөн-төрзөн Хемчинге өске-өөрү-биле кады өөрүшкү-маңнайлыг-чанып келген.

Бай-Тайга кожуунда «Мөңгүлек»-чечен чогаал каттыжышкынының-удуртукчузу Наталья САЛЧАК бе-леткзэн.

ТААРЗЫНМАЙН ТУР БИС

Кара-Хөл суму чагыргазының даргазынга 16 чыл ишти ажилдап чораан Д.Т. Хертектиң адресинге апрель 28-те «Шын» солунга «Шынын тыварын дилеп тур бис» деп материалды номчааш, бо удуртукчу-биле кады каш чыл иштинде чаңгыс активке ажилдап чораан кижилер бо материалды бижиир ужурга таварыштывыс.

Бистиң Кара-Хөл сумузу чеже-даа кыдыг-кызыгаарда чыдар болза, Чазактың даргалары, улуг депутаттарывыс, кожуунуң янзы-бүрү килдистериниң удуртукчулары, артистер, аалчы чон үзүлбес чер-ле болгай.

Бистиң сумувустуң хөгжүлдери көскүзү-биле бурунгаарлаан, оруктарывыс чаарттыңан, көвүрүглеривис туттунган, чаа тудуглар немешкен, школавис миллионер шаңналга кирип, Шойгу Күжүгеттиң ады-биле адаттыңан, эмнелгеде чаа фельдшер-акушер пунктузу ажиттыңан, көдээ Культура бажыңында чаа аппаратура, чаа сандайлар салдыңан, кожуунда эки клубтарның бирээзи, садыг-саарылга талазы-биле ажил бедик деңгелде, хлеб, кондитер кылыгылары бүдүрер, чөмненир кафелиг, аалчылар хүлээр олуттуг, дой эрттирер өргээлиг бүдүрүлгө чери ажиттыңан, өреге бүрүзү машина-техникалыг, Чазактың үндүрүп турар төлөвилелдери-биле ажилдап турар аныяктар хей. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин ээлери бараанын республика чедир сайгарып турар.

БИР ДУГААР ХЕРЭЭЖЕН ЧАГЫРЫКЧЫВЫС

2016 чылдың апрель 28-те чырыкче үнген «Шында» бөлүк бижикчилерниң мурнундан «Шынын тыварын дилеп тур бис» деп шүгүмчүлелдиг материал үнген.

Долбан-кыс Хертек 10 ажыг чылдар дургузунда Кара-Хөл суму чагыргазының даргазынга удаа-дараа соңгудуп, ажилдап келген. Ооң авазы Кара-кыс Ленчаевна Хертек — күш-ажылдың хоочуну, 5 ажы-төлдүн иези. Ол хей чылдар дургузунда эмнелге участогунда ажил-агыг эргелекчилеп, чонунга бараан болуп ажилдап чоруур.

Алаш хемниң чоогунда бажыңныг болгаш суг халавынга хөмө таварткан турган бис. Үер үезинде бодунуң машиназын мунуп алгаш, айыыл-халаптан чонну чайладып, улуг назылыг улусту болгаш школачыларны эмнелгеже көжүрүп, изиг аш-чем-биле хандырып, эмчи дузазын дораан чедирген. Ол көдээ суурнуң сайзыралы дээш уйгу-дыжын харамнанмай ажилдап келген. Оруктары (Ылаңгыя Берт-Бооло иштиниң) кылдырганын улуг ажил үле деп санаар бис. «Мээң ортун уруум бичизинден-не күш-ажылга ынак, бөдүүн сеткилдиг, чону дээш сагыш аарып чоруур. Сумуга баштайгы херээжен удуртукчу кылдыр соңгуткаш, ажилдаан үелери — аксым-кежи, чоргааралым» — деп, күш-ажылдың хоочуну К.Л.Хертек чугаалаар.

Апрель 28-те «Шынын тыварын дилеп тур бис» деп материалда бижиитурар чүүлдерни кайгап турар

Бо-ла бүгүнү чедип алыр дээш, Д.Т. Хертек дүн-хүн чок, дыжын харамнанмай, эрес-шудургу ажилдап келген.

Парлаттыңан материалды номчуурга, ажил-агыгын каапкан, сумунуң хөгжүлдери чок, акша-көпөөк чип турар деп каан. Бир эвес ындыг чүве болза, суг-халап акшазын хынап көрүп турган комиссиялар чүнү көрүп турган болурул, олар удаа-дараа үзүктөл чок хыналдаларны чорудуп келген болгай. Акшаны кижиги бүрүзү паспорту-биле ат салгаш алыр-ла болгай.

Д.Т. Хертек 16 чыл иштинде сумуну удуртуп, чонунуң бүзүрелин чаалап алган, дыштаныр дыжын-даа билбес, кирбес-барбас чери-даа чок, ажылынга бердинген удуртукчу-тур. 16 чыл иштинде Кара-Хөл сумузуңга кандыг берге кыштар эртпээн дээр. Хар улуг, соок күштүг, берге кыштарны безин Д.Т. Хертектиң шудургу, кызымаккай, эрестиг күш-ажылы-биле эки ажып эртип келдивис.

Кандыг-даа ажилга четпестер турар, ынчалза-даа кижиниң кылган үүлөзүн, үндүргөн күжүн үнелээр апар. Ынчангаш Кара-Хөл сумузуңуң чону Д.Т. Хертектиң дугайында «Шынга» парлаттыңан материалга таарзынмайн тур бис.

Алдын-кыс ХЕРТЕК, Роза ДОҢГАК, Елизавета БАЙЫР-ООЛ, Раита ӨЛЧЕЙ-ООЛ, Чодураа КҮЖҮГЕТ, күш-ажылдың хоочуннарындан база сумунуң чурттакчы чонундан.

бис. Долбан-кыс Тановна чүгле шын-биле ажилдаар кижиге болгай. Бо материалды бижээн авторлар херээжен дарганы чүгле бактаарын бодап бижээн. Ажилдавайн барган дарга кижиниң соондан шүгүмчүлелдиг чүүлдер бижири — ол кижиниң-даа, сумунуң-даа адынга чараш эвес, багай дээрзи чонга черле билдингир деп бодалывыс илереттивис.

Долбан-кыс Тановна Кара-Хөл сумузуңуң үлгерлиг өг-бүлелериниң бирээзинге өскөн. Ачазы — бүгү назынында комсомол, партия-совет ажилдакчызы, авазы — Кара-кыс Ленчаевна хей шаңнал-мактал, орден-медалдарның эдилекчизи, херээженнер шимчээшкениниң активчизи, «Тываның алдарлыг херээженнери» деп номда ады киргени — ооң күш-ажылының херечизи.

Акша сумуга келириниң мурнунда хей хыналданы эртер, ону элдеп-синдивис. Черле ынчаш Кара-Хөлге болуп эрткен соңгуданың соонда удурланыкчылардан үнүп турар чөрүлдээр диин бо.

Бичии суурнуң чурттакчылары бот-боттарын куду басчып, аразынче сөөк октажыр эпчок байдалдан ушунар болзувусса эки. Д.Т. Хертектиң ажилдап турган үезинде хуралга ажилчын байдалга чугаалажып аар турган айтырыглар-дыр деп чон санап турар. Ырак-узак суурууска ажилдап турган херээжен даргавыстың кылган ажылы хей.

Ортун-оол САЛЧАК.

Дапсы-Аксы.

РЕДАКЦИЯДАН: Кым-бир албан-дужаалындан дүжөргө, ам кээп ооң эрткен-барганын, эки-багын коптарып эгелээр элдеп чаңчылдыг болгай бис. Редакцияже чагаа бижээн авторлар Д.Т. Хертектиң 16 чыл иштинде ажилдап турган үезинде ооң четпестерин чүгө сойгалавайн турган ирги? «Чогуш соонда чудурук чаяр» дег чүвени ам тургускан ажы бар бе? Ынчангаш Кара-Хөл сумузуңуң чаа чагырыкчызынга, тус чер эрге-чагыргазының өске-даа даргаларынга чонну эки амыдыралче, эп-найыралче эвилелдеп ажилдаарын күзөдивис. Чүгө күзөп каар эвес, чоннуң амыдырал-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары — оларның дорт хүлээлгези дээрзин сагындырдывыс. Ында-мында удур-дедир бөлүгөжир, бот-боттарын бактажыр чорукту соксаткаш, эки чүвеже, чаагай амыдыралче чүткүүрү чугула.

ДООЗУКЧУ-66

● Школачы онза чыл

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгның 2 дугаарлыг он бир чыл школазын 1966 чылда 80 ажыг кижиге дооскан бис. Оон бээр 50 чыл болуп турар, чартык чүс чыл. Бистер доозукчулар солун төөгүлүг бис, чүгө дие 1963 чылда сес чыл школазын ажиткаш, а 1966 чылда он бир чыл школазын хаап каан доозукчулар бис. Бистиң соовуста школар он чыл апарган. Ынчангаш 1966 чылда ийи он, ийи он бир класс деңге доостувус.

1960 чылдарда көдээ школаларны 7, ооң соонда 8 чыл школалары кылгаш, үстүкү 9-11 класстарны район төвүндө ортумак школага доозар кылып кааны улуг частыгы болганын

10 «а» класстың өөреникчилери. Бирги одурда, солагай талазындан Таян Кызыл-оол, Оюу Шойдун. Артында солагай талазындан Рая Донгак, Кара-кыс Шактар. 1964 ч.

ам билер бис. Ынчан Улуг-Хем районунга үш он бир чыл школалары турган: Шагаан-Арыгның №1, №2 школалары база Чаа-Хөлдүн. Чаа-Хөлге беш суурдан, Шагаан-Арыг школаларына он бир суурдан школачылар өөренип турган.

Мен бодум Улуг-Хемниң Эжым чурттуг мен. Кызыл сулуг Баян-Колга 8 класс дооскан чаңгысклассчыларым 8 кижиге (артканары Кызылче техникум, училищелерге өөренип кирип алганнар): Кара-Кыс Шактар-оол (Т.Сандакова), мен, Сергей Төмүр-оол, Дадар-оол Сымчаан-оол, Петр Бады-Назын, Ортун-оол Биче-Кыс, Баир Чадамба, Ховаган (Кагай-оол) Байкара олар-биле Шагаа-Арыгның №2 он бир чыл школазынга 9 класска өөренип чедип келген бис. Ынчан школага дөрт 9 класс турган. Янзы-бүрү сумулардан кандыг кыстар, оолдарны чок дээр боор. Интернаттың ийи улуг корпустарына чурттап турган бис. Күрүнениң долу хандырылганын үш чыл азыраттывыс.

Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумак школазы республикада база бир эң хоочун школаларының бирээзи. Ук школаның доозукчуларының аразында кандыг мергежилдиг, алдар-аттыг кижилерни чок дээрли: профессор Шулуу Сат, чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы, кезер эмчи М. Орус-оол, юрист Хирлиг-оол Чамзы, артист Дадар Барыномаа, эмчи Кушкаш Кечил, инженер-технолог Василий Санит, шүлүкчү Кара-оол Натпий-оол, тудуг инженери Маадыр-оол Кыргыс, даг инженери Эрес Далаа дээш, өскелерни-даа адап болур. Бистерни эртем-билигге өөреткеш, амыдыралдың ак оруунче үдеп каан, боттарының башкы мергежилинге бердинген ынак башкыларымны адап көрейин. Школавыс директору болгаш орус дыл, чогаал башкызы Морс Федорович Вайнберг, физика башкызы, класшы башкызы Василий Федорович Ковалев, математика башкызы Л.Шахматова, химия, биология башкызы М.Коростылева, черчение башкызы Н.Еремеев, немец дыл башкызы Надежда Константиновна Гусь дээш, өске-даа. Мээң сагыжымга онзагай, балалбас исти арттырып каан башкымны биживезим аргажок. Ол дээрже орус дыл, чогаал башкызы Морс Федорович Вайнберг. Бодунуң эртемни өөреникчилери бистерге шыырак өөредип чораан, дыка-ла негелделиг башкы. Ол башкыдан дыка коргар бис. Башкымның ачызында хей эш-өөрүм база мен орус дылдың грамматиказының дүрүмнерин кончуг эки шингээди алган, частыгы чок бижиир бис. Орус дылдан аңгыда М.Ф.Вайнберг башкым немец дылга арыг чугаалаарын магадаар мен. Эртемнерден немец дылга дыка сонуургалдыг болгаш ол кичээлди четтикпейн манаар мен.

Немец дыл башкызы Надежда Константиновна Гусь тускай дээди эртемниг башкы. Мени тыкы дылдар талазы-биле институтче келгеним бо-ла сүмелээр турган. Ону тоо барганымга, амга чедир хараадаар мен.

Бистиң школавис бот-тывынгыр уран көрүлдөлеринге доктаамал бирги черни тиилекчи болуп келген. Доозар чылыг уран чүүл фестивалына ниити ырга ук улустуң «Щедрик» деп ырын дөрт аңгы кончуг чараш күүсеткенивис уттундур Шагаан-Арыгның уран чүүл школазының ти ыры башкызы З.К.Нурзат (ам эртем З.К.Кыргыс) база баян башкызы Солаан зыр-оол олар бисти бедик деңгелге белеттирген. Салым-чаяанныг, талантылыг, спортка дыкшылдыг чаңгысклассчыларымга, теннис Анатолий Серен, Канчыыр-оол Сандакыжа Маадыр-оол Кыргыс, ыраажы Таян (Деспижек) Кызыл-оол, Зоя Кечил, Шактар-оол, танцы-самга Кара-Кыс Шактар-оол (Татьяна Сандакова), Зоя Сат, чуруур Сергей Эремаа, чогаал, шүлүк бижиир Кара-оол Натпий-оол, баянга ойнаарынга Баир Бирлей, Баир Чадамба дээш, өскелер хамааржыр.

Амгы үеде ТР-ниң теннис федерациязы президентизи А.С.Серен. Ол үш дээди эртемниг, бедик мергежилдиг, организакчы талантылыг, шылгараңгай удуртукчу. Тываның бир алдарлыг оглу. Шагаан-Арыгга кожуу Культура бажыңын бистиң чаңгысклассчы Кара-оол Натпий-оолдун ады-биле адаанга чоргаарланып чоруур бис. Ол база хондоткуч эживис Хүлер-оол Чамзы хей чылдарда Тараннун Кызыл-Арыг школазынга башкы ажилдаан, «Шын» солунуң идепкейлиг жикчизи, ооң бижээн чүүлдерин улуг сонгал-биле номчуп чор мен.

Школавыска ол үеде шериг-патриотчу, интернационал, тайбың дугайында ырлары лаар турдувус. Чижээлээрге, «Бухенвальд конгазы», «Школачы хадыңчыгаш», дыка раш ыр чүве ийин. Ону очулдурарга, мында Бүрүлериң сылырадыр шимчетпишаан, Чүнү бодааш, шимээрдедиң, хадыңчыга Школавыс соңгазының дужунда сен Чүнү бодааш, шимээрдедиң, дыдырашты.

1986 чылда эрги Шагаан-Арыг хоора школа доосканывыстан бээр 20 чыл юлейивисте төрөөн школависка чыгып ураштывыс. Төөгүлүг эрги школависты ын сөөлү көргөнивис ол. Ооң соонда ол кылым далай дүвүнчө кире бергени дыка муңгаран. Чалыы үевистиң школазы, чурттап тур интернадывыстың ийи корпустары ол-ла, бээр караамга чуруттунуп артып калган. Ал чедир ол кылымал далайны көрбээн мен ий. Мен бодум 1971 чылда Чөөн Сибириниң култура институтунуң библиотека салбырын доокаш, Культура яамызының чорутканы-би Тес-Хем районнуң төвү Самагалдайга бар районнуң төп библиотеканын директорлаа ооң соонда кожуунуң культура килдизин даргазынга ажилдадым.

1985 чылда районнуң «Билиг» ниитилени харысалгалыг секретарына ажилда турумда, СЭКП Тес-Хем райкому мени ул депутаттарының район Советиниң күүсек комитетиниң секретары албан дужаалын 1987 чылда депшиткен. Ооң соонда хертер эргелелиниң талазы-биле ие-чаш калгалының килдистериниң эргелекчизинге үеде ажилдадым. Самагалдай суму чагыргазының даргазының социал политика талазы биле олакчызынга ажилдааш, оон хүндүл дыштанылгаже үндүм. Күш-ажылдың болгаш херээженнер шимчээшкениниң хоочуну ме өөм ээзи-биле кырган-ача, кырган-ава бис.

Ынчангаш эштерим чаңгысклассчыла школависка чедип келип, 50 чыл юбилей висте ужуражып, хөөрежип, төөгүвүстү коптараалыңарам че деп кыйгырдым. Силерге шуптуңарга бо одурларны тураскааттыңар. Доозукчу эштерим, школага чыгылылыңар «Доозукчу-66» дөгөревис келишилээр. Школачы чылдарымысче

аян-чорук кылылыңар Школага, башкыларга белек-селек

сөңнээлериңер Серенмаа (Оюу) ШОЙДУ Кызыл хоорай.

ТЫВАНЫҢ ХЕРЭЭЖЕН СПОРТЧУЛАРЫ ШЫЛГАРААН

Хол бөмбүүнге делегей чергелиг маргылдаа майның 20-22 хуннеринде Тываның «Херел», Иван Ярыгин спорт залдарына болуп эрткен. Аңаа киржир бадыткалды Красноярск крайның, Хакас Республиканың, Тываның хол бөмбүүнүн федерациялары чоруткаш, ук маргылдаага кирешкеш, чараш оюнун кызыл-кыска болгаш ооң аалчыларына тургустур.

Тываның хол бөмбүкчүлери сөөлү спорттун бо хевирин чон ортукка массалыг болурун чедип алыр улуг ажылдарны кылып чорудуп турар. Хол бөмбүүнүн федерациязының президентизи Андрей Бадарчиевич Көк ук федерацияны 2012 чылдан бээр удуртуп турар, спорттун бо хевирин аныктар аңаа сайзырадыр, ону суртаалдап, аалыг болдурар ажылга, улуг үлүг-үлүг кирип турар.

Ооң кылып чоруткан ажылын Россия Федерациязының хол бөмбүүнүн федерациязының удуртукчулары бөмбүлө үнелеп, Өөрүп четтиришкенин Хүндүлел бижии-биле Андрей Бадарчиевичини шаңнап, ооң ажылын белгилээн.

Хол бөмбүүнге Тыва Республиканың херээжен спортчуларындан шилиндек командазының кежигүннерин шилип алыр турга-биле Тыва Республиканың хол бөмбүүнүн федерациязының бирги чери маргылдаазын майның эгезинде турга эрттирген. Аңаа кожууннарның, ыл хоорайның хоочун болгаш шыырак бөмбүкчүлериңиң ниитизи-биле 44 командалары киришкенин солунувустун мурнунда үндүрүлгезинге бижээн.

Бо удаа делегей чергелиг маргылдаага киржип келген командалар баштай ийи бөлүккө чаргаш ойнат-турар. Үш хун үргүлчүлөп келген солун маргылдааларның түңнел оюннары эрткен күнде «Херел» спорт залына болуп турар.

Эр улустун аразына чемпион ат дээш маргылдаа Киргизияның «Эне» деп командалыгы-биле Красноярск крайның политехниктиг университетинин шилиндек командаларының аразына бол-Маңаа Красноярскиден келген хол бөмбүкчүлери эки белеткелдин көргүзүп, ланыкчыларын 3-1 санга уткаш тии-нер.

Үшкү шаңналдыг чер дээш ужура-га Тываның 1-ги болгаш 2-ги шилиндек командаларының аразына бол-Республиканың 1-ги шилиндек командаларының хол-бөмбүкчүлери арыг белгени чедип алгаш, үшкү шаңналдыг төлөптиг болганнар.

Херээжен спортчуларның аразына Тываның шилиндек командаларының

кежигүннери чаңгыс-даа аштырышкына таварышпайн, бүзүрелди-биле чемпион атка төлөптиг болганнар. Ийги чери — Хакас Республиканың хол бөмбүкчүлери, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының спортчулары үшкү чери алган.

Делегей чергелиг солун маргылдааның оюннарын көрүп орташ, дараазында бол-далдарга доктаадым:

Хол бөмбүүнге бедик мергежилдиг спортчуларны белеткээр дээр болза, хөй-ле чүүлдер негеттинер. Эң-не бир дугаарында спорттун ол хевиринге сонугалдыг оолдар, уругларны 10 хар чедө бээр-ле, шилип ап, олар-биле тускай белеткелди уругларның спортчу школаларына эгелээр чугула. Ону белеткел эгелээр тренер-башкылар, команданың эмчилери, бичии чаштарны чоорту 18-20 харга чедир оларның ниити өзүлдезин, узуну чүү хире апаарын чугулап хай-гаараар.

Уругларның спорт школаларына ниити күш-дамыр белеткелдин сайзыралындан аңгыда хол бөмбүүнүн бүгү-ле чажыт-тарынга тодаргай чижектерни көргүзүп тургаш, өөредип эгелээр болза, олар 6-10 чылдар эртерге, боттары көргүзе бээрлер.

Улуг спорттун амгы үеде байдалын алгаш көөрге, хол бөмбүүнүн 12-14 кижиден тургустунган командаларының кежигүннеринин 70-80 хуузуң дурт-сыны 2 метрден бедик болза эки деп санаттынып турар. Чеже-даа техника, чараш аргаларны, комбинацияларны өөренип алыр болза, спорттун бо хевиринге чедишкени ойнакчының узун дурт-сынындан ха-мааржыр.

Бедик мергежилдиг хол бөмбүкчүлери белеткээр ажыл үениң дөрт эргилдезиниң кайы-даа үезинде үзүктөл чок үргүлчүлээр уjurлуг.

Бир кол чери оларның кандыг спорт шөлдеринге, залдарга ойнап турарындан база хамааржыр.

Болуп эрткен маргылдааның түңнелдеринден алырга, Красноярск край бол-гаш Минусинскиден келген Белый Яр командалыгының ойнакчыларының оюну өскелерден дыка ылгалып турарын мар-гылдааны көрүп тургаш эскердим. Ол командаларның ойнакчылары мячти четки ажыр бээриниң (подача) талазы-биле дыка-ла бурунгаарлай бергенин көргүстүлөр.

Олар аразында 2-3 хол бөмбүкчүзү

Херээжен хол бөмбүкчүлериңиң аразына чемпионнаан Тыва Республиканың шилиндек командалыгының кежигүннери.

подача бээрде, бөмбүүн дыка өрү кылдыр октап алгаш, боттары база бедидир шурай бергеш, кончуг күштүг кагыны кылырга, удурланыкчы талазының ойнакчылары аңаа эптежип чадап, дыка хөй санны чүгле подачага безин алзып турдулар. Ол дээр-ге ол оолдарның хөй чылдарда белеткенип, арга-мергежилин ол хире бедик деңгелге

чедирип алган чижээ ышкажыл.

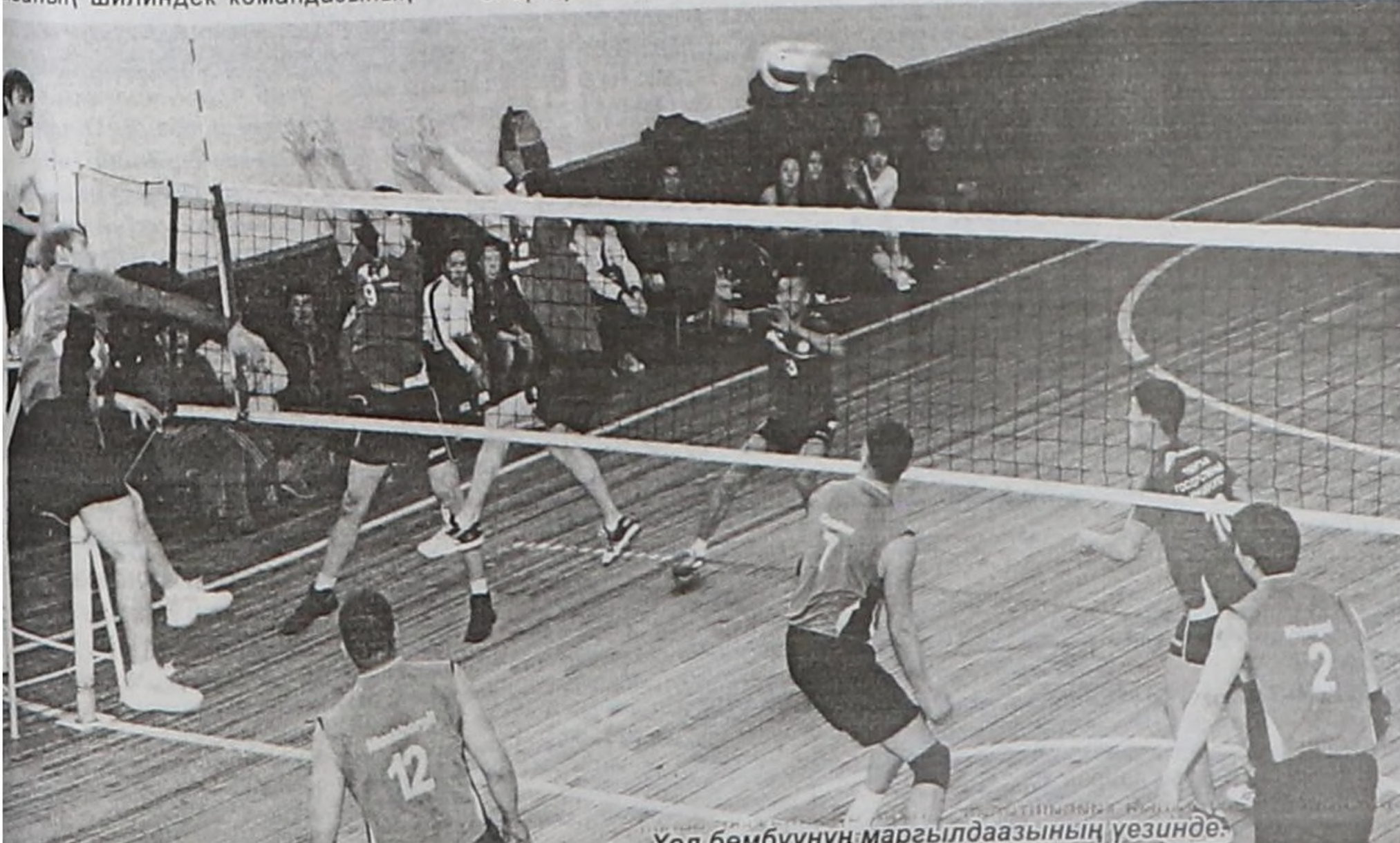
Ол ышкаш ол командаларның оолдары четки кырына янзы-бүрү комбинацияларны кылып тургаш, күштүг кагылганы, удурланыкчызының күштүг кагылганы ийи-үш ойнакчы безин четки кырына үнө халый бергеш, блок салырына дыка-ла өөренип алган болдулар. А бо үениң оюну-биле алыр болза, удурланыкчызының каккан мячтинге шын блок салбас болза, аштырышкына баш удур-ла таварышканы ол.

Ойнакчыларның шөлчө оюн үезинде канчаар солчуп, шыырак ойнакчыларны бичии-даа када канчаар дыш-тандырып ап турарының аргаларын-дан бистиң хол бөмбүкчүлериңиң, тренер-башкыларының билип алгы дег чүүлдери хөй болду. Бо хире улуг хемчээлдиг маргылдаага ойнап келген шыырак командаларның оюннарын амгы үениң кино-фото камераларына долузу-биле тырттырып алгаш, ону сөөлүндө көргөш, сайгарып, солун чүүлдерни билип алырының талазы-биле ажыл шуут чок-тур. Тренер-башкы кижиниң ажылына ооң кончуг чугулазын айтыксадым.

Ынчангаш бистиң республиканың хол бөмбүкчүлери, тренер-башкылар, судьялар болуп эрткен делегей маргыл-даазындан эки чүүлдерни шигээди ап, арга-дуржулганын бедидери чугаажок.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Хол бөмбүүнүн маргылдаазының үезинде.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН

ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188

8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама.

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ
ТУРАСКААЛДАРмрамор, гранит, чуруктарын сиил-
биир, бижимелдерни чайырлаар,
тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары,

Саянский переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494;

8-923-380-9494.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный
техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь-делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики ТР

АРЬЯ – МӨӨРЕЙНИН ТҮҢНЭЛ КЕЗЭЭНДЕ

Республика лицейиниң өөреникчизи 11 харлыг Арья Дамба-Хуурактың ажилдары Бүгү-россияның «Полицейжи Степа акый» деп бичии уругларның уран чүүлүнүң мөөрейиниң түңнел кеззэнче кирген. Арья мөөрейиниң бо кеззэнге тиилеп алыр дизе, хөй-ниити деткимчези херек.

Бо мөөрейиниң республика иштинге эртип турган кеззэнге Арья кидистен кылган «Корум-чурум камгалалында» деп ажилды делгээн. Ооң кылган полицейжилери онзагайы, бодунуң тускайы болгаш ажилды кылган кижиниң уран-шеверинден

аңгыланым турар. Ынчангаш жюри ооң ажилын онзалап демдеглээн турган.

<https://mvd.ru/podelki?voted=1>

https://vk.com/mvd?w=wall-26323016_28922

бо адрес езугаар дамчып киргеш, Арьяны деткип бадылаарын республиканың чурттакчыларындан ТР-ниң ИХЯ-зы болгаш «Шын» солунуң коллектив дилеп тур бис.

Бадылаашкын май 30-де 10.00 шакка чедир үргүлчүлээр. Ук мөөрейиниң тиилекчилеринге РФ-тиң ИХЯ-зы суй белектерни тыпсыр.

Культура амыдырал

КӨРҮКЧҮНҮНҮН СОНУУРГАЛЫ – УЛУГ ШАҢНАЛ

«Тыва – бистиң өргэзвис» деп улусчу чогаадылга фестивалын бо чылын Тыва Арат Республиканың 95 чыл оюнга болгаш 2016 — Тываның аалчыларынга хүндүткел чылынга тураскаадып эрттиргенин билир бис.

Аңаа сүт-хөлчүлөр төлөп-ти-биле киришкеш, эң бедик шаңналдарның бирээзи – «Көрүкчүнүн сонуургалы» деп тускай шаңналды чаалап алган. Сүт-хөлчүлөргө ол дээш байыр чедирбес аргажок, езулуг чоргаарланып болур шаңнал-дыр ол. Тиилекчи шыырак коллективтер Гран-при, лауреат, дипломант аттарны чаалап алза-даа, хөй-хөй көрүкчүлөр сүт-хөлчүлөрни сагыш-сеткилинге чоок хүлээп ап, оларның оюн-тоглаазын сонуургааны ол ышкажыл. Профессинал жюриниң шийтпири аңгы-ла ыйнаан, а чоннуң үнелели улусчу чогаадылга фестивалында эң бедик демдек деп бодаар мен. Ону чаалап алыры амыр эвес. Бо тиилелге чүнү көргүзүп турарыл дээрге, кожуунуң удуртулганының, ында культура эргелелиниң бот-тывынгар артистеринге улуг кичээнгейи, сагыш човаашкыны, салым-чаянныг кижилеринге бедик хүндүткелин көргүзүп турары ол.

Сүт-хөлчүлөр улусчу чогаадылга фестивалдарында черле шаңналдыг черлерден чыда кагбас чон болгай. Гран-при-даа чаалап ап, автомашина-биле-даа шаңнадып турдулар. Ынчан база Сүт-Хөл кожуун чагыргазының культура эргелелин байлак аргадуржулгалыг, культура болгаш уран чүүл талазы-биле дээди эртемниг Нелли Сүге-Маадыровна Күдерек удуртуп турганын сактып ор мен. Ол черле ажилынга эмин эртер бердинген кижиле болгай. Кайы-бир район Наадым байырлалын организаастап эрттирер дей берген болза, Улусчу чогаадылга төвүн төлээп, сургакчылап чедер

бергеш, бүгү күжүн, билиин, аргадуржулганын хаара туткаш, олче углаптар. Каш ай бурунгаар-ла четкеш, концерт, оюн-тоглааның сценарийин тургузуп, белеткеп, дүн-хүн чокка чону-биле ажилдаар. Баштай Өвүрге эрткен Наадымда ол ынчаар ажилдады, оон Сүт-Хөлге болган Наадымны база ол уштап-баштап эрттирди.

Студент чылдарында-ла Неля эш-өөрүнүн хүндүткелин, идегел, бүзүрелин чаалап алган болгаш, ону олар Улан-Удэниң тыва студентилериниң президентизи кылдыр соңгуп алган турганын дыка хөй культура ажилдакчылары сактып чугаалажып, ол дег ажилдаар кижиле-даа чок дижип органын чеже дыңнаваан дээр. Н.С.-М.Күдеректиң ыңдыг профессионал бедик арга-дуржулганын чазак-чагырга эскерип, бедии-биле үнелеп, «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты аңаа тывыскан чүве. Улусчу чогаадылга төвүнге килдис эргелекчилеп, директорлап турар үелеринде оон арга-дуржулганы улам бедээ-

ни чугаажок. Кабинетке олуруп алган азы телефон дамчыштыр эвес, боду кожуун, сумуларга чедип, херек кырында арга-сүмезин кадып, херек болза шүгүмчүлөп, а чамдыкта хөй-аът кири мактап, шын уг-шигже кирип чаңчыккан удуртукчу-ла болгай. Бо чылыг фестивалга сүт-хөлчүлөр «Көрүкчүнүн сонуургалы» деп

чалыг болду. Ам ол программаны сонуургап, сактып көрээли.

Сүт-Хөл кожуун цирк күүселдези чок концерт эккелбес. Ишкин сумузуңда «Күзел» деп цирк бөлүүн ат-сурагылыг, хоочун культура ажилдакчызы Алексей Ондар удуртуп турар. Каш чыл бурунгаар фестивалга ол мырыңай бичии 5-6 харлыг уруглар, оолдарны эккеп турду, ам олары чараш кыстар, оолдар болуп өскөн, езулуг цирк артисттери апарган деп болур. Эквилибристика, акробатика, жонглирование талазы-биле бөлүктүң киржикчилериниң күүселделери чылдан чылче нарын, солун апар чыдарын канчап эскербес боор. Башкының хүн бүрү эскертинмес күш-ажылының үрөтүнели бо бичии артистерниң күүселделеринден көстүп келир чорду. Алексей Серен-оолович ол дээш сүт-хөлчүлөрниң өмүнээзинден байыр чедирип, мөгөйбес аргажок. Көдээ бичии суур-сумуларывыста мындыг башкыларның ачызында уруг-дарыгыларывыс уран чүүлдүн чажыттарын шигээдип ап, талантызы ажиттынып турары өөрүнчү.

Фестиваль болуп турар хүнде 80 харлап турган улусчу чогаадылганың хоочуну, Сүт-Хөл кожуунуң Улустуң артизи, кайгамчык ыраажы өгбө Норбу Ховалыгы залга органнар бут кырынга туруп кээп изиг адыш чаккаашкыны-биле уткуп, үдеп турду. Тыва улустуң ырызы «Межегейимни» ол кайгамчык чараш күүсетти. Сагыш-сеткилин ханызындан бердинип, чер-чуртунга чоргаарланган кижиниң овуру-хевирин ол канчаар-даа аажок бүзүренич кылдыр көргүзүп күүсеткен ийин. Фестивальдың организакчылары, жюри хоочун ыраажыга тускай шаңналдан чогаадып, оода боодал чечектерден сунар турган. Аңаа аас байыры көрүкчүлөрниң сеткилин хандырбаан болдур ийин.

«Декей-оону» дөрт аңгы күүсеткен кыстарны жюри биле үнелеп, тускай шаңнал кийргени чөп, кончуг-даа чырлаар Ханды Монгуш, Ш. Ондар, Мургузмаа Ооржакгуль Сарыглар оларны чондаан. Оларның удуртукчузу А. на Григорьевна Ондар-Сабоду кайгамчык ыраажы, Новосибирск консерваториязының зукчузу башкы болгаш, ыраак кыстарны ыяк белеткээн-дир.

Сүт-Хөл кожуунуң коллективиниң хөйүнүң ырын ырдоозуптарга, залга орган көрүкчүлөр ак кадактарын чатурда көөрге, сүрлүг чараш, гааранчыг чорду. Ниитизи-е концерттиң эр база херээ ансамбльдарының ырылаан даа, танчыларын-даа, Гал Хомушкунуң уран номчулгала даа көрүкчүлөр демниг ачаскаашкыны-биле утуп үдеп турду. Ол дээрге коллективти бир демниг кылдыр хатудуп шыдаан удуртукчулары болгаш чаңгыс чер-чурттуг культура ажилдакчылары хмейстер Юлия Санаа, балмейстерлер Шончалай Самдэремаа Монгуш, Андрей Хомуку, концертмейстерлер Андрей Хомушкуну, Наталья Лопсан, Ч. чи Ондар оларның кызымак ажилының түңнели-дир. Ылан кожуунуң төп эмнелгезиниң коллективиниң демниин, талытын онзалап айтыр херек. уран чүүлчү коллективти Дар Өлзей-ооловна Ондар (халдырлыг аарыглар кабинетиниң фельдшери) база Лидия Сергеевна Ондар (кожуун эмнелгезин улуг эмчизи) олар билдил удуртуп-баштап, чедишкын фестивалдарында улуг салды чедиргени чугаажок.

Эр хейлер, сүт-хөлчүлөр!

Светлана ДАЧЫН-ХӨ

Чурукту Владимир ЧАДАМЫртыртырган.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.Кол редакторнуң хүлээлгезин
түр күүседип турар
Н.С. ЭРГЕПИндекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.Тираж 4713. Номери парлагаже дужааганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү.

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа факты-
лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.